

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱՌԳԻՐՔ

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Հ Ա Տ Ո Ր

Հջ 58

1. Ատիլ¹ — أتيل

Բերդ է Ջավազանի մարզերում, որը պատկանում է Բուխտիա քրդերին:

Հջ 64

2. Ա լ ի ս² — اللس (Ալիս)

Ռումի երկրում գտնվող գետի անուն:

Մի այլ Ալիս գետ էլ կա Սելեկիայում և գտնվում է ծովի ճոտ: Նրա և Տարսոնի միջև մի օրվա ճանապարհաչափ հեռավորությամբ է: Այս գետի վրա էին կատարվում գերիների փոխանակման գործողությունները մուսուլմանների և հույների միջև: Այս վայրը հիշատակվում է Մոտասիմի օրերում տեղի ունեցող բազմաթիվ արշավանքների, ինչպես նաև Սայֆադգաուլայի արշավանքների կապակցությամբ:

Հջ 66

3. Ա մ ի դ³ — المدي (Ամիդ)

Դիարբաքրի մեծագույն և կարևորագույն քաղաքն է, նրա հրաշակը տարածված է: Հին քաղաք է, խիստ ամրակառույց, շինված սև քարերով: Գտնվում է բարձր դիրքի վրա և Տիգրիսը այն շրջապատում է մեծ մասով, կազմելով մի մահիկ: Քաղաքի կենտրոնում կան աղբյուրներ և շրջակայքում ջրհորներ՝ հազիվ երկու արմակաչափ խորությամբ, որտեղից ջուրը կարելի է ձեռքով վերցնել: Շուրջը կան բանջարանոցներ: Մի գետակ էլ պարսպի շուրջն է պատում:

Իբն ալ Ֆակիհն⁴ ասում է, թե Ամիդի մոտ լեռան մի ծերպում կա մի թուր. ով իր ձեռքերը մտցնի ճեղքից և բռնի այդ թրի դաստակից, ստանում է մեծ ցնցում և սարսափը պատում է նրան, ինչքան էլ այդ մարդը անվախ լինի: Այդ թրի քաշողական ուժը երկաթի

նկատմամբ շատ ավելի մեծ է, քան մագնիսի ուժը: Այսպես, երբ նրա հետ շփեն մի ուրիշ թուր կամ դանակ, այն էլ է մագնիսանում և ստացած ուժը չի նվազում անգամ հարյուր տարի անցնելուց հետո: Այդ ծերպի քարերը սակայն երկաթը չեն ձգում:

Ամիգր գրավվեց հիշրի 20 թվականին (640—641): Նրա դեմ գնաց Բյադ իբն Ղանմը՝⁵ Ջազիրան գրավելուց հետո ու հարձակում գործեց քաղաքի վրա, որի բնակիչները գիմադրեցին: Ապա հաշտություն կնքվեց այն պայմանով, որ իրենց ունեցած տաճարները պահեն շրջակայքով, սակայն նոր եկեղեցի չկառուցեն: Պետք է օժանդակեն մուսուլմաններին և նրանց ճանապարհ ցույց տալին, նորոգեին կամուրջները: Այդ պայմաններից որևէ մեկը չգործադրվելու դեպքում շնորհված պաշտպանությունը վերացվում էր:

Այստեղ բնակություն հաստատեցին Ջազիրայից եկած արաբական նախնական ցեղախմբեր, որոնց մեջ կային Կուդաաներ՝⁶ ցեղին պատկանող մարդիկ:

Մուսուլմանական աշխարհում հայտնի են Ամիգից դուրս եկած տարբեր բնագավառների նշանավոր անձնավորություններ:

էջ 70

4. Ա. Ե. Ի⁷ (Անի)

Ամուր բերդ և քաղաք Հայաստանում հլաթի և Գանձակի միջև:

էջ 78

5. Աբխազ⁸— (Աբխազ)

Կովկասյան լեռներում գտնվող երկրի անուն է, որ հասնում է մինչև Բաբ ալ Աբվար: Ունի դժվարանցանելի լեռներ, որտեղ ձիերով ճամփորդելն անգամ անհնար է: Գտնվում է Ալանաց երկրի կողքին, որտեղ բնակվում են քրիստոնյա ժողովուրդներ՝ Քուրջ (վրացի) կոչված: Սրանք այդտեղ հավաքվեցին և շարժվեցին Թիֆլիսի վրա, որտեղից հեռացրին մուսուլմաններին և տիրեցին այն հիջրի 515 թվականին (1121—1122): Նրանք թագավորեցին այնտեղ անընդմեջ, հենված Աբխազի ամրություն վրա, մինչև նրանց դեմ եկավ Խորեզմշահ Ջալալէդդինը հիջրի 621 թվականին (1224)... և կովելով նրանց դեմ, գրավեց Թիֆլիսը. թագուհին փախավ Աբխազիա ու այդ արքայական տնից ուրիշ ոչ ոք չմնաց:

էջ 80

6. Աբրաշտաւիմ⁹ — ابراشتم (Եփեսոս)

Մի սար է ալ-Բաղում Մուղանի երկրի մեջ Ադրբեջանի մարզում, որտեղ ապաստանում էր խուրամյան Բաբեկը:
(Հետեւում է մի բանաստեղծութիւն նրա մասին):

էջ 91

7. Աբսուս¹⁰ — ابرس (Եփեսոս)

Ավերակ քաղաքի անուն է, որը գտնվում է Աբլուստայնի մոտ, Ռումի երկրում: Ասում են, թե այնտեղից են ծագել Քաճֆի տերերը և Ռակիմը: Ասվում է, որ գա Դակիանոսի քաղաքն է: Այնտեղ կան ավերակ վիճակի մեջ հրաշալի հուշարձաններ:

էջ 93

8. Աբուլուստայն¹¹ — ابولوستان (Ալբիստան)

Հռչակավոր քաղաք է Ռումի երկրում, որ այժմ մուսուլմանների ձեռքն է գտնվում: Նրա սուլթանն է Կլըջ Արսլանը, Սելջուկի որդին: Այն մոտ է Աբսուսին, որը Քաճֆի տիրոջ քաղաքն է:

էջ 171

9. Աղասա-կամ Ագասա¹² — اغاسا (Եդեսիա)

Ուռհա քաղաքի անունն է, որը գտնվում է Միջագետքում: Յաճիա իբն Ջարիր թաքրիտցի քրիստոնյա բժիշկն ասել է, թե այն կառուցել է Ալեքսանդրի մահից վեց տարի հետո Սելեկոս թագավորը. նա իր թագավորության 16-րդ տարում կառուցեց նաև Լադաքիան. Սելեկիան, Աֆամիսն և Բարուան, որը Հալեբն է. նա ավարտեց նաև Անտիոքի կառուցումը:

էջ 171

10. Ադրաբիջան¹³ — ادرابيجان (Ատրպատական)

Հնչում են նաև Ադրբեջան:

(Բառի ուղղագրական և այլ կարգի ստուգաբանական նկատուղութիւններից հետո՝ շարունակում է):

Աբու Ավն Իսհակ իբն Ալին ասում է, թե Ադրբեջանը գտնվում է ռինգերորդ գոտու մեջ:

Ասում են, թե բառը ծագած է «Ադր»-ից, որը պահլավերեն նշանակում է կրակ և «Բայքան»-ից, որի իմաստն է սլահապանել կամ մթերող, նույն լեզվով: Ուրեմն՝ նշանակում է կրակի տուն կամ կրակի շտեմարան. և ինձ թվում է, թե այս է ուղիղ մեկնաբանությունը. որովհետև այդ կողմերում շատ կրակատներ կային:

Ադրբեջանի սահմաններն հասնում են՝ արևելքից մինչև Պարտավ, արևմուտքից մինչև Արզնջան, հարավից սահմանակից է Դայլամի, Զիլի և Թարմի երկրներին:

Մի ընդարձակ երկրամաս է սա, որի ամենահայտնի քաղաքն է Թավրիզը, որը ներկայումս նրա մայրաքաղաքն է և ամենամեծ քաղաքը, իսկ հին մայրաքաղաքն էր Մարաղան: Նրա քաղաքներն են Խոյը, Սալմաստը, Ուրմիան, Արդաբիլը, Մարանդը և ուրիշներ: Մի ընդարձակ բարեբեր ու պտղառատ երկիր է, և չեմ տեսել մի այլ վայր ավելի մրգաստաններ ունեցող, հոսուն ջրերով ու աղբյուրներով ավելի առատ: Ուղևորը պետք չունի այս երկրում ճամփորդելիս իր հետ ջուր վերցնելու, որովհետև իր ոտքերի տակ արագորեն հոսում են զովասուն ջրերը: Ժողովուրդը գեղադեմ է, կարմրայտ ու նրբակազմ, խոսում է «ալրիե» լեզվով, որն իրենցից դուրս ոչ ոք չի հասկանում: Ժողովուրդը հեզահամբույր ու քաղաքսովարի է: Այդ երկրում թշնամություններն ու պատերազմները անպակաս են, այդ պատճառով քաղաքները մեծ մասով ավերակ վիճակի մեջ են, գյուղերն էլ ամառի: Մեր օրերում երկրի տիրակալն է Ջալալադդին Մանքուբարդի իբն Ալայադդին իբն Մուհամմադ իբն Դուքուշ Խորեզմշահը¹⁴: Առաջին անգամ նվաճվեց Օմար իբն ալ Խաթթաբի¹⁵ ժամանակ: Նա գրություն ուղարկեց Մուղիրա իբն Շոբա ալ Խակաֆու¹⁶ միջոցով, որով Ադրբեջանի կառավարիչ էր նշանակում Խուզայմա իբն Յամանուն¹⁷: Այս վերջինը գտնվում էր Նեհավենդում ու մեծ բանակով այնտեղից առաջացավ Ադրբեջանի վրա և հասավ մինչև Արդաբիլ, որը այն ժամանակ Ադրբեջանի մայրաքաղաքն էր: Քաղաքի մարդպանը Բաջարվանից, Մայմուդից, ալ-Բադից, Սարայից, Շիվիյ, Մայանաջից ու այլ կողմերից հավաքել էր բազմաթիվ մարդկանց: Մուսուլմանները մեծ կոտորած տվին նրանց: Մի քանի օր անց մարդպանը ամբողջ Ադրբեջանի անունից հաշտություն կնքեց Հուզայֆայի հետ, հանձն առնելով ութ հազար դիրհեմ վճարել, պայմանով, որ մուսուլմանները ոչ ոքի չսպանեն, երկրի ժողովրդից գերի չվերցնեն, կրակատուն չբանդեն և ոչ էլ հարձակվեն Բալասաջանի, Սաբիլանի և Միան-Ռուզանի քրդերի վրա և չարգելվի Շիլի ժողովրդին՝ տոնական օրերին պար բռնելու:

և իրենց արարողությունները ազատորեն կատարելու: Հուլայֆան ապա արշավեց Մուղանի և Զիլանի վրա, որոնց հետ համաձայնության եկավ տուրք առնելու պայմանով և հաշտություն կնքվեց: Երբ Օմարը պաշտոնից հեռացրեց Հուլայֆային և Ադրբեջանի վրա կառավարիչ կարգեց Օտբա իբն Ֆարկադին¹⁸, այս վերջինը Մուսուլից, կամ ըստ ոմանց Շահրզուրից առաջացավ և մտավ Արդաբիլ: Ժողովուրդը հավատարիմ էր մնացած ուխտին. մի քանի գյուղեր էին միայն ապստամբել, ընկճեց նրանց ու ավարի մատնեց: Իրեն ընկերանում էր իր որդին՝ Ամրու իբն Օտբա իբն Ֆարկադը:

Վալիդին¹⁹ գրում է, թե հիշրի 22 թվականին (642—643) Քուֆայից Ադրբեջանի վրա առաջացավ Մուղիրա իբն Նոբան և երկիրը գրավեց կռվով ու տուրք դրեց:

Աբու-Մունսիր Հիշամ իբն Մուհամմադը պատմում է, քաղելով Աբու Միխնաֆայից²⁰, թե Մուղիրա իբն Շոբան 20 թվականին գրավեց Ադրբեջանը, բայց հետո Աշադ իբն Կայիս ալ Քինդին²¹ նրա վրա հարձակվեց և գրավեց Ջաբրվանի բերդը և հաշտությունը վերահաստատվեց Մուղիրայի գրած պայմաններով:

Այլ Մադային²² գրում է, թե արևապաշտների պարտությունից հետո Նեհամենդում, մուսուլման զինվորները իրենց քաղաքները վերադարձան և Հուլայֆայի մոտ մնացին միայն Քուֆացիները, և նա այդ ուժով հարձակվեց Ադրբեջանի վրա և հաշտություն շնորհեց 8000 դիրհեմ տուրք հաստատելով, և երբ Օթման իբն Աֆանը²³ Ադրբեջանի վրա կառավարիչ նշանակեց Վալիդ իբն Օկբային²⁴ ու պաշտոնազրկեց Օտբա իբն Ֆարկադին, Վալիդ Օկբան իրեն առաջնորդ նշանակելով Աբդալլահ իբն Շոբայլ ալ Ահմասուն, հարձակվեց Մուղանի, Թավրիզի և Թալասանի բնակիչների վրա 25 թվականին (645—646): Ավար ու գերիներ վերցնելուց հետո Ադրբեջանի ժողովրդի հետ հաշտությունը վերահաստատեց Հուլայֆայի պայմանների հիման վրա:

էջ 179

11. Ադա և ա²⁵ — اَدَا (Ատանա)

Սահմանային հուշակալոր քաղաք է Մսիսի մոտ, որտեղ ծընվել կամ բնակվել են բազմաթիվ գիտնականներ: Ահմադ իբն Յահյա իբն Ջաբիրն ասել է, որ Ադանան հիմնված է հիշրի 141 կամ 142 թվականին (758—759—760) Սալիհ իբն Ալի իբն Աբդալլա իբն

Աբասի հրամանով, երբ հորասանի զորքը բանակել էր այնտեղ, Հետո Ռաշիդը կառուցեց բերդը, որը քաղաքին կից, Սաջան գետի կամուրջի մոտերքումն էր, երբ նրա հայրը, ալ-Մահդին ողջ էր դեռ հիջրի 165 թվականին (781—782): Իսկ հիջրի 193 թվականին (808—809), Աբու Սուլայմ Ֆարաջ ալ-Խադիմը կառուցեց Ադանայի նոր շինությունները և ամրացրեց այն ու հորասանից մարդ բերել տվեց Մուհամմադ ալ-Ամին խալիֆի հրամանով:

Իբն ալ-Ֆակիհն ասում է, թե Ադանան կառուցված է Հարուն ար-Ռաշիդի թուրք ներքինիներից Աբու Սուլայմի²⁶ կողմից, որ սահմանագլխի քաղաքների կառավարիչ էր կարգված: Նա էր, որ կառուցեց նաև Բարսուսն ու Անարզաբան:

Ահմադ իբն ալ-Թալիբը²⁷ պատմում է. «Միսիսից ճանապարհովեցինք Բաղդադ վերադառնալու համար և հասանք Ադանա, դաշտագետիններով, իրարամերձ գյուղերով ու բազմաշեն վայրերով անցնելուց հետո: Այդ երկու կայանները շորս փարսախով հեռու են իրարից: Ադանայի մոտ կա Սաջան կոչված գետը: Քարաշեն մի զարմանալի կամուրջ է ձգված գետի վերև, քաղաքի և Միսից այս կողմ կառուցված ամրությունների միջև: Կամուրջը հենված է միակ կամարի վրա»: Ըստ նույնի վկայության Ադանան ունի ութ դռներ. պարիսպ, շուրջը խրամով:

էջ 183

12. Ա ռ ա ն²⁸ — ارنان (Առան)

Պարսկերեն անունն է ընդարձակ նահանգի, որ բազմաթիվ քաղաքներ ունի: Դրանցից է Ջանդան (Գանձակը), ժողովրդի կողմից Քանջա է կոչվում, Պարտավը, Շամքորը և Բայլաքանը: Իսկ Ադրբեջանի և Առանի միջև կա Առ-Ռաս կոչված գետը, որի հյուսիսային և արևմտյան ափերի վրա տարածված երկրները Առանի մասն են կազմում, իսկ արևելյան եզերքի երկրամասը պատկանում է Ադրբեջանին: Նասրը ասում է, թե Արմինիայի գավառներից մեկն է Առանը, որը Սիսականի հետ միատեղ է հիշատակում:

էջ 196

13. Ա ռ և ի շ²⁹ — ارنش (Արճեշ)

Հին քաղաք մեծ Արմինիայում, հլաթի մոտ: Նրա բնակիչները մեծ մասամբ հայ քրիստոնյաներ են: Երկայնությունն է 96,3/4, իսկ լայնությունը 40,8 1/4: Այստեղ ծնվել են ականավոր մուսուլման ուսուցիչներ:

(Հեղինակը տալիս է նրանց անունները):

14. Ա Ր Պ Ա Ք Ի ³⁰ — آر د بیل (Արտավիլ)

Աղբբեջանի անվանի քաղաքներից մեկն է, Իսլամի հայտնվելուց առաջ այն եղել է այդ երկրամասի մայրաքաղաքը: Մի շատ մեծ քաղաք է, որտեղ սյցեկեցի հիջրի 617 թվականին (1220—1221) և դտա այնտեղ քաղաքի ներսի և դրսի կողմերը հոսող մեծ թվով վտակներ: Բայց հակառակ ջրի առատության, ամբողջ շրջակայքում ոչ մի պտղատու ծառ չկա և եթե տնկվի նման մի ծառ չի աճի, և այդ՝ հակառակ օդի մաքրությանը, ջրերի քաղցրությանը և հողի հարմարությանը: Նման տարօրինակ երևույթի չեմ հանդիպել և դրա պատճառն անհայտ է: Բայց և այնպես պտուղ ներմուծվում է այնտեղ լեռան մյուս կողմից, մի օրվա կամ ավելի հեռավորություն ունեցող վայրերից: Այդ քաղաքի և Բահր ալ-Խալարի¹ միջև հեռավորությունը երկու օրվա ճանապարհաչափ է և երկուսի միջև մի ծառախիտ անտառ կա, որտեղ վտանգի ժամանակ ապաստանում են բնակիչները: Այդ անտառից կտրում են կեչու ծառեր, որից սարքում են տաշտեր և ափսեներ: Քաղաքում կան բազմաթիվ արհեստավորներ, որոնք շինում կամ նորոգում են այդ առարկաները. բայց նրանցից ավելի լավորակները տեղում չկան, այլ դրսից են ներմուծում: Անթերի պատրաստված նույնիսկ մի օրինակ հնարավոր չի գտնել այնտեղ: Ես անձամբ գնացի արհեստավորների մոտ և խնդրեցի, որ ինձ տան մի անթերի կտոր: Ինձ տեղեկացրին, թե ընտիր և անթերի տեսակը Ռեյից է ներմուծվում:

Իմ մեկնումից հետո թաթարները արշավեցին այնտեղ և նրանց և բնակիչների միջև կռիվներ տեղի ունեցան: Ժողովուրդը դիմադրելով հետ մղեց թաթարներին երկու անգամ, իսկ երբ նրանք երրորդ անգամ հարձակվեցին, բնակիչները շկարողացան այլևս դիմադրել: Մտնելով քաղաք, թաթարները կոտորեցին հանդիսված մուսուլմաններին և շխնայեցին ոչ մեկին: Ազատվեցին միայն նրանք, ովքեր կարողացել էին թաքնվել: Թաթարները ավերեցին վայրագորեն, և շատ քիչ բնակիչ մնաց այնտեղ: Հիմա, սակայն նախկինից ավելի բարգավաճ վիճակի է հասած և գտնվում է դեռ թաթարների ձեռքում:

Ասում են, թե քաղաքի առաջին կառուցողը եղավ Պերոզ թագավորը և անվանեց այն Ապան Ֆիրուզ: Իսկ Աբու Սայիդն ասում է,

¹ Կասպից ծով:

թե հավանաբար այդ քաղաքն իր անունն առել է Յունանի որդի, լանթայի որդի, Արմինիի որդի՝ Արդաբիլից: Այնտեղ ութլը* ծանր է կշռում՝ 1040 դիրհեմ:

էջ 199

15. Արդաշաթ³¹ — اَرْدَاشَات (Արտաշատ)

«Նվաճումների գրքում»** գրված է, թե Հաբիբ իբն Մասլաման³² առաջացավ Արճեշից և հասավ Արտաշատ, որը Կիրմիզի*** գյուղն է, ապա անցնելով Նահր ալ-Աբրադը,**** նա իջավ Դվինի դաշտը:

էջ 205

16. Արգանջաւն³³ — اَرْجَنْجَاو (Երզնկա)

Ժողովուրդը անվանում է Արգանքան: Շատ հաճելի, անվանի, ճոխ ու բազմամարդ քաղաքներից մեկն է: Գտնվում է Ռումի երկրների և Խլաթի միջև՝ Էրզրումի մոտ: Բնակչությունը մեծ մասամբ բաղկացած է հայերից, կան նաև մուսուլմաններ, որոնք քաղաքի երևելիներն են կազմում: Արբեցությունն ու անբարոյականությունը ակներև կերպով տիրում են այնտեղ:

էջ 205

17. Արգան³⁴ — اَرْجَنْ (Արզն)

Նշանավոր քաղաք է Խլաթի մոտ, որն ունի ամուր բերդ և անցյալում Արմինիայի ամենածաղկյալ շրջաններից մեկն էր կազմում, բայց այժմ, տեղեկանում եմ, որ հետզհետե ավերակ վիճակի է վերածված: Այնտեղ ծնվել են գիտնական մարդիկ, որոնց մեջ Յահյա իբն Մուհամմադ Արզնցին, գրականագետ, գեղագիր, ուղիղ ձայնանշանագիր, ճարտասուն, բանաստեղծ, քերականագետ: Նրա մասին է ակնարկում իբն Հաջաջը իր բանաստեղծության մեջ, որտեղ ասված է.

* Կշռաչափ՝ արաբական երկրներում—ոսթլ—327, 450, գր.:

** «Քիթաբ Ֆութուհ ալ-Բուղան» արաբացի պատմիչ Բալազորու (մեռ. 892) գիրքը, որտեղ պատմում է արաբական առաջին արշավանքների և նվաճումների մասին:

*** որդան կարմիրն է:

**** Քրդերի գետ:

«Դրոշմված է իմ տետրակում

Յահյա Արղնցու գրով»:

Քաղաքը գրավվեց Իյադ իբն Ղանմի ձեռքով՝ Միջագետքի գրավումից հետո հիշրի 20 թվականին (640—641) և հաշտություն կնքվեց Ուռհայի հաշտության հար և նման պայմաններով:

էջ 206

18. Ա Ր Ղ Ա Ն ա Ր-Ն Ո Ւ Մ³⁵ — ارزن الروم (էրզրում)

Ուրիշ քաղաք Արմինիայում, որի բնակիչները նույնպես հայեր են և այն այժմ ավելի ծաղկյալ է, քան նախորդը: Ունի անկախ սուլթան, որի աթոռը այնտեղ է հաստատված և ունի սեփական ընդարձակ զավառներ: Գովելի է նրա բարեսրտությունը և կատարած օգտակար գործերը: Նա արդարությամբ է վարվում բնակիչների հետ, բայց նրանց մեջ այնքան տարածված է անբարոյականությունը, արբեցությունը, որ մարդ չի կարող պատկերացնել. և այդ բոլորը այնտեղ կատարվում է այն աստիճան բացեիբաց, որ տեսնողներին նողկանք է պատճառում:

էջ 208

19. Ա Ր Ղ Ա Կ³⁶ — أرشق

Մուղանի երկրում մի սար է և Ադրբեջանի մասն է կազմում Ալ-բադի կողմերում, որը խուրամյան Բաբեկի քաղաքն էր:

էջ 216

20. Ո Ւ Ր Մ — ارم

Գավառ Ադրբեջանում, որտեղ հավաքվեցին շատ մարդիկ հայերից և ուրիշների, սայանելու համար Սայիդ իբն ալ-Ասուն, երբ նա արշավեց այնտեղ. Սայիդը նրանց դեմ ուղարկեց Ջարիր իբն Աբդալլահ-ալ-Բաջալուն, որը նրանց պարտության մատնեց և խաչի վրա սպանեց նրանց առաջնորդ իշխաններին:

էջ 219

21. Ո Ւ Ր Մ Ի Մ³⁷ — ارميه

Ադրբեջանի հին և ընդարձակ մի քաղաք է, նրա և նույնանուն լճի միջև մոտավորապես 3 կամ 4 մղոն* հեռավորություն կա: Են-

* Արաբական մղոնը=1,9 կիլոմետր:

Թագրում են, թե կրակապաշտների մարգարեի՝ Զրադաշտի քաղաքն է եղել: Անձամբ տեսա 617 թվականին (1220—1221): Բարեբեր, պտղառատ ու ընդարձակ այգեստաններով, առողջարար կլիմայով օժտված և ջրառատ քաղաք է, սակայն ներկայումս լքյալ վիճակ ունի սուլթանի՝ Ուզբեկ Իբն Բահլավան իրն Ելտկուզի³⁸ հիվանդության հետևանքով: Թավրիզից երկու օրվա ճանապարհաչափ հեռավորության վրա է: Այդ քաղաքից սերած են ուսումնական բազմաթիվ անձնավորություններ՝ «մւլմավի»^{*} անունը կրող:

(Հիշատակված են բազմաթիվ անուններ):

էջ 219

22. Ա Ր Մ Ի Ն Ի Վ³⁹ — آرمینا

(Շեշտը թեթևորեն վերջին ի-ի վրա):

Մի ընդարձակ երկրամասի անուն է, որը տարածվում է դեպի հյուսիս: Ավանդում են, թե [Հայաստանը] Արմինիա է կոչված նոյի որդի, Հաբեթի որդի, Ավմարի որդի, Լանթայի որդի՝ Արմինիայից: Նա էր, որ առաջին անգամ եկավ այնտեղ ու բնակություն հաստատեց:

Ասված է, թե կան Մեծ ու Փոքր Արմինիաներ. մի կողմից Պարտավից մինչև Բաբ ալ-Խեվաբ և մյուս կողմից մինչև Ռումի երկիրը և Կաբկի^{**} լեռներն ու Սարիրի տիրոջ երկիրը:

Ասում են ոմանք, թե Մեծ Արմինիան բաղկացած է հյւսիսից և նրա շրջակայքից: Իսկ Փոքր Արմինիան՝ Թիֆլիսից ու նրա շրջակայքից:

Ասողներ էլ կան, թե գոյություն ունեն երեք, մինչև շորս Արմինիաներ: Առաջինը կազմում է Բայլականը, Կուրալան^{***} և Շիրվանը՝ իրենց ենթակա շրջաններով: Երկրորդը կազմում են՝ Զուրզանը, Սուդդաբիլը, Բաբ Ֆիրուզ-Կուբադը և ալ-Լաքը: Երրորդը կազմում են Բասֆուրջանը, Դաբիլը, Սիրաջը, Թայրը, Բաղրավանդը և Անաշավան: Չորրորդի մեջ կա մարգարեի ընկերներից Սաֆվան իբն ալ-Մուաթթալի գերեզմանը: Այդ գերեզմանը Հիսն Զիադի մեջ է և նրա վրա կա մշտադալար մի ծառ, որի ինչ լինելը ոչ ոք չգիտի: Ծառը ունի նուշի նմանող մի պտուղ, որն ուտվում է կնիկով և շատ համեղ է: Չորրորդի մեջ է նաև Շիմշաթը, Կալիկալան, Արճեշը,

^{*} Նշանակում է Ուրմիացի:

^{**} Կովկասյան լեռներ:

^{***} Կապադակ:

Բաջունայիսը: Առանի, Սիսականի, Դաբիլի, Նաշավայի, Սիրաջի, Թայրի, Բաղրավանդի, Խլաթի և Բաջունայիսի շրջանները նախօրոք հույների տիրապետության տակ էին գտնվում, բայց ումերո միացրին Շիրվանի իշխանության:

Պարսից մատենագրերի մոտ կա, որ Զուրղանը և Առանը անցյալում խազարների ձեռքում էին, իսկ Արմինիայի մնուդյալ մասը՝ հույների ձեռքում և այս վերջին մասի վրա էր իշխում Արմինակուս թագավորը, որին արաբները կոչում են Արմինակ³: խազարները ասպատակում էին երկրի խորքերը և հաճախ առաջանում մինչև Դայնավար: Սրա վրա Կուբազ իբն Ֆիրուզ⁴ թագավորը մի զորավար ուղարկեց իր մեծագույն զորավարներից՝ 12 հազար զորքով, որը Առանը ընկճելուց հետո հասավ առ-Ռաս կոչված գետի մոտ և պրավեց այնտեղից մինչև Շիրվան տարածվող երկրամասը: Կուբայր ինքը իր զորավարի ետևից հասնելով, խազարներին տեղահան անելուց հետո, Առանում կառուցել տվեց Բայլական և Բարզաա քաղաքները, որը ամբողջ սահմանային քաղաքների կենտրոնն էր, նաև Կաբալան՝ խազարների դեմ: Ապա նա կառուցեց Սուգ ալ-Լաբանը՝ Շիրվանի և Ալանաց երկրի մեջտեղը և Սուգ ալ-Լաբանի շուրջը կանգնեցրեց 360 քաղաքներ, որոնք քանդվեցին Բաբ ալ-Աբվարի շինվելուց հետո: Կուբազից⁵ հետո թագավորեց իր որդին՝ Անուշիրվանը⁶, որը կառուցեց ալ-Շաբրան քաղաքը, ինչպես նաև՝ Մասկատ քաղաքը: Հետո կառուցեց Բաբ ալ-Աբվաբը, որը Աբվաբ կոչվեց, որովհետև շինված էր լեռնային անցքի վրա և այդ վայրերում բնակեցրեց Սայասդին⁷ կոչված մի ժողովուրդ: Հետո կառուցեց Առանի երկրի մեջ Շաբիի և Կամիրանի դռները, ինչպես նաև Ալ-Դուդանիա⁸ կոչված դուռը, որը այդպես է անվանվում Բանու Դուդան ժողովրդի անունից: Այդ ժողովուրդը սերած է Ադնանի որդի, Մաադի որդի, Մուդարի որդի, Իլլասի որդի, Մադրաջայի որդի, Խուզայմայի որդի, Ասադի որդի՝ Բանու Դուդանից: Նա կառուցեց նաև Դուրդուկիաները՝ 12 դռներից բաղկացած, ամեն մեկ դռան առաջ կառուցեց քարաշեն մի ամրոց: Զուրղանի Նահանգի մեջ կառուցել տվեց նաև Սուղդարիլ⁹ կոչված քաղաքը, որը ամրացնելուց հետո բնակեցրեց Սուղդ կոչված ժողովրդով ու պարսիկներով և գինանոցի վերածեց: Շինել տվեց նաև հույների երկրի

ارميناق

³ Պերոզի որդի Կավատ:

⁴ Սայսականը կամ Սիսականը:

դիմաց Ջուրլանի նահանգում՝ Բաբ Ֆիրուզ Կուբազին և բերդեր, որոնք կոչվում են Բաբ Հազիկա և Բաբ Բարիկա և գտնվում են Տրապիզոնի ծովի վրա: Կառուցեց նաև Բաբ Ալլանը և Բաբ Սամսախին, ինչպես նաև Ջարդմանի ամրոցը և Սամշուղայի⁴⁴ ամրոցը: Նա հույների ձեռքից գրավեց Արմինիայի ամբողջությունը և նորոգեց Դվին քաղաքը և Նաշավան, որ Նալջուանն է և Բասֆուրջանի մայրաքաղաքն է: Հիմնեց նաև Վայսի բերդը, Սիսաջանի նահանգում կառուցեց բերդեր, որոնց մեջ Քիլաբի բերդը և Շահրուզի բերդը⁴⁵ և այլ բերդերը բնակեցրեց քաջարի մարտիկներով:

Արմինիան մնաց հույների ձեռքում մինչև Իսլամի երևալը: Իսկ Արմինիայի գրավման մասին խոսել եմ արդեն ամեն մի քաղաքի գրավման հիշատակության առիթով:

Իբն Վադիհ ալ-Իսպահանին⁴⁶, որը երկար ժամանակ մնացել է Արմինիայում, ասել է, որ իշխանությունների քանակով և տարածությամբ Արմինիայից ընդարձակ և կամ ավելի բարգավաճ երկիր չկա: Նա ասում է, թե իշխանությունների թիվն է 118, դրանց մեջ է Սահիբ աս-Սարիրի երկիրը, որի մեջ է Բաբ Ալլանը և Բաբ-ալ-Ար-վաբը և ունի միայն երկու ճանապարհ. մի ճանապարհ դեպի Խաղարների երկիրը և մի ճանապարհ՝ դեպի Արմինիա, և պարունակում է 18 հազար գյուղ: Առանը՝ առաջին երկիրը Արմինիայում, ունի 4 հազար գյուղ, որոնց մեծ մասը Սարիրի տիրոջն են պատկանում, իսկ մյուս իշխանություններն էլ շորս հազարից ավելի կամ նվազ չափով գյուղեր ունեն: Սահիբ աս-Սարիրի երկրի մեջ է Շիրվանը, որի իշխանը կոչվում է Շիրվանշահ: Պարսիկ մի գիտնական ասել է, թե «Ահրարները»*, որոնք Արմինիայում են գտնվում, այդպես չէին կոչվում և նրանք կաղմում էին այդ երկրի աղնվականությունը՝ սլարսիկների տիրելուց առաջ, հետո երբ սլարսիկները տիրեցին, նրանց աղատ թողեցին և վերահաստատեցին իրենց կալվածների իշխանության մեջ: Նրանք տարբեր են սլարսիկ ահրարներից, որոնք Պարսկաստանում էին, որովհետև իսլամից առաջ բնավ չիշխեցին և «աղատ» կոչվեցին սլարդապես սլատվի համար:

Արմինիայից են բաղմաթիվ մուսուլման դիտնականներ, որոնց մեջ Աբու Աբդուլլահ Իսա Իբն Մալիք Իբն Շիմը ալ Արմանին՝ որ կատարել է ուղևորություններ դեպի Եգիպտոս և դեպի Մադրիբ:

* Աղատանի, հավանաբար «նախարարներ»:

էջ 224

23. Ա ր վ ա խ⁴⁷ — اَرَوَاحُ

Բերդ է աղ-Չավաղանի մարդում, որը պատկանում է Մուսուլի տիրոջը:

էջ 239

24. Ի ս պ ի զ ր ու զ⁴⁸ — اِسْمَاعِيلُ (Սփիդրուդ)*

Հայտնի դեռի անունն է՝ Ադրբեջանի մարզերում, որ բխում է Փարսիսի կողմից և թափվում Ջուրջանի ծովը: Իսթախրին ասել է, թե Իսփիդրուդը դանվում է Արդաբիլի և Ջանջանի միջև: Գետը հետզհետե նվազում է իր ընթացքում, նրա մեջ նավեր էլ կան: Հոսում է Սալար կոչված բերդի ներքևից, որը Սամիրանն է:

էջ 239

25. Ա ս բ ի ր ա ն⁴⁹ — اِسْمَاعِيلُ

Հայտնի քաղաք է Արմինիայում, էրզրումի կողմերում:

էջ 245

26. Ու ս ք ա ն⁵⁰ — اِسْطَاح (Ստահան)

Հայտնի բերդ է հլաթի մարդում, Արմինիայի մեջ:

էջ 254

27. Ի ս ֆ ա ն զ ա ր ու ն ա⁵¹ — اِسْكَنْدَرِيَّة (Իսքենտերուն)

Ահմադ իբն Իսկանդերը ասել է, որ Անթաքիայից արևելք գրտնրվող մի քաղաք է Շամի ծովի** եզերքին և նրա ու Բաղրասի միջև չորս փարսախ է, իսկ նրա և Անթաքիայի միջև՝ ութ փարսախ:

էջ 272

28. Ա ս ի ու ք⁵² — اِسْمَاعِيلُ (Ասիուք)

Հռչակավոր մեծ քաղաք: Բնակիչներից մի քանի քրիստոնյաներ ինձ հաղորդեցին, թե այնտեղ կան քրիստոնյաներին պատկա-

* Սպիտակ դետ:

** Միջերկրական ծով:

չող 75 եկեղեցիներ: Հասան իբն Իբրահիմ ալ Մսրին ասել է, թե Լեհիտի Նգիպտոսի քաղաքներից մեկն է: Այնտեղ կան հայկական կտավ գործողներ: Շաքարեղենի պատրաստության մեջ անմրցելի է այդ քաղաքը:

էջ 284

29. Ուշնու⁵³ — اشد

Քաղաք Ադրբեջանում, որը տեսած եմ անձամբ և գտնվում է Արբիլի կողմը: Այդ քաղաքի և Ուրմիայի միջև երկու օրվա ճանապարհ է, իսկ նրա և Արբիլի միջև՝ հինգ օրվա: Ունի շատ բանջարանոցներ, աճեցվում է բնտիր տանձ, ավելի բարձր որակով, քան որևէ ուրիշ բան և որը տարածվում է շրջակայքի բոլոր վայրերում: Ես այնտեղ այցելեցի 617 թվականին (1120—1121) գործի բերումով, Թավրիզից գալիս, քաղաքը գտա ավերակ՝ փհակի մեջ:

էջ 306

30. Աբրաբազունդա⁵⁴ — ابرازند (Տրապիզոն)

Հուլներին պատկանող նշանավոր քաղաք, որը գտնվում է Կոստանդնուպոլսի ծովի արևելյան կողմում, որը ծանոթ է Պոնտոսի ծով անվամբ: Այդ քաղաքի մոտ վերջանում է Կովկասյան լեռնաշղթան: Կառուցված է ծովի ափի վրա. ջուրը շրջապատում է այն և սեղմում ինչպես ջրով լի խրամատ, որի վրա կա մի կամուրջ. երբ թշնամին անակնկալ կերպով հարձակվում է քաղաքի վրա, բնակիչները կտրում են կամուրջը: Քաղաքն ունի բազմաթիվ գյուղերով շրջակայք, որը երկարում է դեպի արևմուտք մինչև Կիրասոն: Բնակիչները մեծ մասամբ վանականներ են: Կոստանդնուպոլսի ենթակա նահանգ է՝ ամբողջությամբ շրջապատված բարձր լեռներով:

էջ 330

31. Ուֆսու⁵⁵ — افسوس (Նիսեսոս)

Թարսուսի սահմանի քաղաք է, և ասում են թե պատկանում է Քահֆի տերերին:

էջ 331:

32. Աֆլունունի⁵⁶ — افلوننيا

Մեծ քաղաք հայոց երկրում, Արմինիայի կողմերում: Այս քաղաքն ունի գյուղեր և ամուր բերդեր, որոնցից է Վարիման կոչված

բերողը, լերկ լեռան գազաթի վրա և ծովի մեջտեղը: Այնտեղ կա մի գետ, որի ջուրը կորչում է գետնի մեջ, և որը կոչվում է Նիզիբիսի գետ: Բնակիչների մեջ տարածված է բորոտությունը, որովհետև իրենց կերածը մեծ մասամբ կաղամբն է և իրենց մոտ սովորական է ժանտախտային ուռուցքը: Նրանք շատ հյուրընկալ են և պատվում են ճաշով: Շատ հարգում են իրենց կրոնավորներին: Երբ նրանցից մեկը մահամերձ է լինում, կանչում է քահանային, նրան նվիրում է ինչքեր և խոստովանում իր գործած մեղքերը. իսկ քահանան թողություն է տալիս նրան և երաշխավորում, որ մեղքերը արձակված ու ներված են: Ամեն անգամ, որ հիվանդը հիշում է իր գործած մի մեղքը, քահանան ձեռքերը երկարում է և երկու ափերով որպես թե մի բան է բռնում և գցում գետին: Հետո երբ մեղքերի խոստովանությունը լրանում է քահանան երկու ձեռքերը իրար բերելով դուրս է գնում, այն իմաստով, որ բոլոր մեղքերն էլ հավաքած է ափերի մեջ և գնում է թափելու բաց վայրում: Այս մի տարօրինակ և դարմանալի սովորություն է նրանց մոտ:

էջ 343

33. Ա ֆ շ ու ր ա⁵⁷ — آشورآ

Մի ամբողջ է, կարծում եմ թե Հայաստանում:

էջ 350

34. Օ լ ր ի⁵⁸ — التی

Ամուր բերդ է և քաղաք՝ Թիֆլիսի մոտերքում: Նրա և էրզրումի միջև երեք օրվա ճանապարհաչափ է:

էջ 12 (Մարասիդից՝ 5-րդ հատոր)

35. Ա ւ ե ր դ⁵⁹ — داور (Սղերդ)

Համբավվոր փոքր քաղաք վերին Դիարրաքրում, Հիսայնի և Հայկանի միջև:

էջ 371

36. Ա ն հ ի⁶⁰ — انجل

Քաղաք Դիարբեքրում: Հիշատակվում է Սղերդի հետ, որը նույնպես քաղաք է այդ վայրում:

37. Ա Լ Լ ա 661 — ٣٧١ (Ալանք)

Ընդարձակ և բաղմարնակ երկիր է Կովկասյան լեռների մեջ, Դարբանդին կից: Այնտեղ կան մեծ և անվանի քաղաքներ: Այնտեղ ապրում են մուսուլմաններ, բայց բնակչության մեծամասնությունը քրիստոնյաներ են: Ժողովուրդը բաժանված է ցեղախմբերի և շունի ընդհանուր թագավոր, այլ ամեն քաղաք ունի իր իշխանը: Կուպիտ, անգութ և քիչ կրթված ժողովուրդ է:

Ալի իբն Հուսայնը գրում է, թե Ալլանը Սարիրի արքայի երկիրն է, որի թագավորը ընդհանուր բացատրությամբ Քերքունշահ է կոչվում: Ֆիլանշահը Սարիրի թագավորի հատուկ տիտղոսներից մեկն է: Ալլանի մայրաքաղաքը կոչվում է Մաղս, որ նշանակում է կրոն: Այս քաղաքից դուրս թագավորն ունի սլալատներ և զբոսավայրեր ուրիշ կողմերում ևս, որտեղ փոխադրվում է բնակվելու համար:

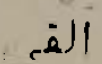
Ալլանների թագավորները նախապես հեթանոս էին, հետո Աբրահայանների օրով, ընդունեցին քրիստոնեությունը, սակայն հիջրի 320 թվականին (932), թողնելով այդ կրոնը, նրանք վոնդեցին եպիսկոպոսներին ու քահանաներին, որոնք հույն թագավորների կողմից էին ուղարկված:

Ալլանաց երկրի և Կովկասյան լեռների միջև մեծ լեռնաձորի վերև կառուցված է մի բերդ և կամուրջ: Բաբ Ալլան կոչված այդ բերդը կառուցել է պարսիկների հին թագավորներից Սինդբադ-իրեն Բուշտասեֆ իբն Լուհրասեֆը, որը մեջը պահակազոր էր դրել ալլանների առաջացումը: Կովկասյան լեռներից այս կողմ արգելելու համար: Ապառաժի վրա կառուցված այդ անառիկ բերդի առջև է հիշյալ կամուրջը, որը այդ կողմերում միակ ճանապարհն է: Այս նշանավոր բերդը ունի քաղցր ջրի աղբյուր, որի մասին հիշատակվում է պարսկական բանաստեղծություններում: Այս բերդը գրավեց Մասլամա իբն Աբդլմալիք⁶² զորավարը և արաբ պահապաններ բնակեցրեց այնտեղ: Պահապանների ուտեստը ուղարկվում էր Թիֆլիսից, որը մի քանի օրվա հեռավորություն ուներ:

Այս բարձրադիր բերդը իշխում է ճանապարհի, կամուրջի և ձորի վրա, այնպես որ միայն մեկ պահակ կառող է փակել այդ անցքը աշխարհի բոլոր թագավորների առաջ: Այդ բերդի վրա ոչ ոք չի կարող բարձրանալ առանց ներսը գտնվողների թույլտվության:

Ալլանի տերը 30 հազար ձիավոր զորք ուներ: Այսպես է գրում մի պատմագիր, իսկ մենք քաղել ենք վերև տրված տեղեկությունները այնպիսի մարդուց, որն անցել է այդ երկրից:

էջ 352

38. Ա. լ կ ի⁶³ — (Ալկի)

Ամուր բերդ է աղ-Ջավապանի մարզում, որը պատկանում է Մուսուլի տիրոջը:

էջ 367

39. Ունա⁶⁴ —

Փոքրիկ քաղաք Ադրբեջանին ենթակա՝ ջրառատ և բանջարանոցներով հարուստ: Նրա և Արդաբիլի միջև յոթ փարսախ հեռավորություն կա, և գտնվում է լեռան վերև: Այնտեղից է հայթայթվում Արդաբիլի պտուղների մեծ մասը: Պատկանում է Ահարի՝ տիրոջ Բեշքինին: Անձամբ այցելել եմ այնտեղ ուղևորությանս ընթացքում:

էջ 371

40. Ունջ —

Ջավադանի մարզում մի վայր է՝ Մուսուլի և Հայաստանի միջև:

էջ 399

41. Ուգ⁶⁵ —

Քաղաք Առանի կողմերում, որը գրավեց Սալման իբն Ռաբիան: Ասվում է, որ Ուղը Ղադվինի նշանավոր բերդերից է:

էջ 407

42. Ա. վ լ ա⁶⁶ — (Ալաշ)

Բերդաքաղաք, կառուցված Միջերկրական ծովի եզերքում, Թարսուսի մոտերքում: Նրա մեջ է գտնվում մի բերդ, որը կոչվում է Հիսն ալ Ջուհադ^{**}:

* Ըստ Յակուտի, Արդաբիլի և Թավրիզի միջև քաղաք (I, էջ 409):

** Ճգնավորների բերդ:

էջ 408

43. Ավնի⁶⁷ կամ Ունի⁶⁸ — أَوْنِي (Ավնիկ)

Ամուր բերդ է Բասեն Գավառում, էրզրումի նահանգի մեջ։ Այնտեղ էր, որ տեղի ունեցավ բախումը, որի ընթացքում պարտվեց Ռուքնադդին իբն Կլըջ Արսլանը⁶⁹։

էջ 437

44. Բաբ ալ-Աբվաբ⁶⁹ — باب الأَبْوَاب

Կոչվում է նաև Ալբաբ, առանց հատկացյալի և այն՝ Դարբանդ Շիրվանն է։ Ալ-Իսխախին⁷⁰ հաղորդում է, թե Բաբ ալ-Աբվաբը մի քաղաք է, որի պարիսպը հասնում է գրեթե ծովի ջրին և որի մեջտեղ գտնվում է նավահանգիստը։ Մովի երկու եզերքների վրա մի զույգ ամբարտակներ են կառուցված, որով մուտքը պատսպարված է։ Անցքի բերանը մի շղթա է գցված, այնպես որ ոչ մի նավ առանց թույլտվության չի կարող ներս ու դուրս անել։ Ամբարտակները կառուցված են ապառաժից և կապարից։

Բաբ ալ-Աբվաբը գտնվում է Թաբարիստանի ծովի վրա, որը կոչվում է նաև Խաղարների ծով։ Արդաբեյլից ավելի մեծ քաղաք է այն, շուրջ երկու մղոնով երկու մղոնի վրա։ Մշակութունը առատ է, բայց պտուղները սակավ են և շրջակայքից են բերվում։ Քաղաքն ունի քարաշեն պարիսպ, որը հասնում է մինչև սարը։ Հիշյալ լեռը ուրիշ անցք չունի դեպի իսլամական երկրները, որովհետև մի կողմից մյուսը առաջնորդող ճամփաները եղծված ու անանցանելի են դարձած։ Պարիսպի մի ծայրը քթի ձևով երկարած է դեպի ծով, որպեսզի արգելվի նավերի մերձեցումը պարսպին։

Ամուր կառուցված ու հաստատ հիմքեր ունեցող այս քաղաքը շինել է Անուշիրվանը։ Սահմանագլխային այս հոյակապ քաղաքը շրջապատված է բաղմացեղ և այլալեզու թշնամի ժողովուրդներով։ Նրա մոտ է բարձրանում Զիբ կոչված սարը, որի գագաթի վրա ամեն տարի դիզում են մեծ քանակությամբ ցախ՝ կրակ վառելու համար, որպեսզի նշան տան Ադրբեջանի, Առանի և Արմինիայի ժողովուրդներին, երբ թշնամին հանկարծ հարձակում կատարի։ Ասում են, թե Բաբ ալ-Աբվաբի հարակից լեռնաշղթայի վրա 70-ից ավելի ցեղեր են ապրում և յուրաքանչյուր ցեղ իր լեզուն ունի։ Խոսքովները* շատ էին մտահոգված այդ սահմանագլխով և ի նկատի

* Պարսիկ թագավորները։

ունենին միշտ այդ կողմից պալիք սարսափներն ու մեծ վտանգները։ Ուստի թուրքերի, անհավատների և ուրիշ թշնամիների դեմ պաշտպանվելու համար այնտեղ էին բերել զանազան երկրների վաշկատուն ցեղերից վստահելի պահակներ, որոնք արտասովոր արտոնություններ էին վայելում։ Պահպանությունը վստահված էր Թաբարիստանի երկրի ժողովուրդներին և նրանց հարևան Ֆիլան, Ալ-լաբլ, Ալ-լիրան, Շիրվան ու այլ ցեղերի պատկանող բաղամաթիվ հետևակ ու հեծյալ զորքերի, որոնցից յուրաքանչյուրը մի որոշ բաժնի պաշտպանությունն էր ստանձնել։

Բաբ ալ-Աբվաբը հիշյալ ծովի նավահանգիստն է։ Այնտեղ են հավաքվում խաղարները, Սարիր, Սինդան, Խայզան, Քուրջ, Ռուվլան, Զարանքիրան և Ամիք կոչված ժողովուրդները՝ հյուսիսից։ Այնտեղ են գալիս նաև Զուրդանից, Թաբարիստանից, Դայլամից և Զաբալից։

Այս քաղաքում գործում են կտավյա շորեր և ոչ Առանում, ոչ Հայաստանում և ոչ էլ Ադրբեջանում կտավ չկա բացի այստեղ և սրա շրջակա գյուղերում գործածից։ Այստեղ կան քրքում և ամեն տեսակի նուրբ արտադրանքներ։ Մոտերքում իսլամական երկրների դեմ հանդիման է գտնվում Մասկաթ գյուղը, որից այն կողմը կա լաբդիների երկիրը, որոնք հաղթանդամ և բաղամարդ ժողովուրդ են և բաժանվում են շատ ցեղերի։ Ունեն շատ ավաններ և բաղամարդակ գյուղախմբեր, որոնց մեջ ապրում է աղատանին՝ «Խամաշիր» կոչված։ Սրանցից վեր բնակվում է ալ-Մուլուք ցեղը և ներքևը՝ ալ-Մաշակ* ցեղը։ Սրանց և Բաբ ալ-Աբվաբի միջև կա Թաբարսարան շահի երկիրը։ Այս ժողովուրդն էլ քաջարի և պատերազմիկ էր, բայց լաբդիները սվելի բաղամարդ են ու նրանց երկիրը ավելի բնդարձակ է։ Սրանցից վեր գտնվում է Ֆիլանը, որը մի մեծ երկիր է, իսկ այս ծովի ելերքում, Մասկաթից այն կողմ՝ Շաբիրան քաղաքն է, փոքր ու ամրացված, որը ունի շատ գյուղեր։ Խաղարների քաղաք Ատիլից մինչև Բաբ ալ-Աբվաբ հեռավորությունը 12 օրվա ճանապարհաչափ է, Սամանդարից՝ չորս օրվա, Սարիրի երկրից երեք օրվա ճանապարհաչափ։

Արու բաբը Ահմադ իբն Մուհամմադ ալ-Համադանին⁷¹ գրում է. թե Կովկասյան լեռնաշղթայի բերանումն է գտնվում Բաբ ալ-Աբվաբը՝ որը շատ ամրոցներ ունի, ինչպես՝ Բաբ Սուլը, Բաբ Ալլանը*։

* Այս բառը նշանակում է ուստաբեկ կամ տերևաթափ անող։

** Այլանաց դուռ։

Բար Շարիրանը, Բար Հաղիբան, Բաբ Բարիքան, Բաբ Սամիսջանը,
Բար Սահիր աս-Սարիրը, Բաբ Ֆիլանշահը, Բար Թարունան, Բար
Թաբարսարանշահը և Բաբ Իրանշահը:

Բար ալ-Աբվաբի շինության մասին Աբուլ-Արրաս ալ-Թուսին⁷²
հետևյալն է պատմում:

Խաղարները մի ժամանակ ասպատակություններ էին անում
պարսկական երկրների վրա և հաճախ առաջանում էին մինչև Հա-
մադան և Մուսուլ: Երբ Անուշիրվանը թագավորեց, նա մարդ ուղար-
կեց Խաղարների թագավորին և նրա աղջկանը կնության ուղեց և
խոստացավ փոխարենը իր աղջիկն էլ նրան կնության տալ, որպես-
դի հաշտ և խաղաղ ապրեն իրար հետ փոխադարձ համաձայնու-
թյամբ և այս կերպով յուրաքանչյուրը կարողանա դբադվել իր
թշնամիներով: Երբ հավանություն ստացավ, Անուշիրվանը ընտրեց
իր հարճերից մեկին և ուղարկեց խաղարներին որպես իր աղջկան՝
թագավորի աղջկա վայել օժիտներով: Խաբանն էլ Անուշիրվանին
ուղարկեց իր աղջկանը: Այդ իշխանուհու ժամանումից հետո Պար-
սից թագավորը մի նամակ ուղարկեց՝ ղանկություն հայտնելով հան-
դիպում ունենալ Խաբանի հետ՝ իրենց բարեկամական կապերն ա-
վելի ամրապնդելու միտումով: Որոշված ժամադրավայրում նրանք
հանդիպեցին միմյանց ու մի քանի օր մնացին*: Մի օր Անուշիր-
վանը հրամայեց իր զորականներից մեկին, որ իր հետ վերցնելով
երեք հարյուր հանդուգն մարդկանց, գիշեր ժամանակ գաղտնաբար
հարձակվի խաղար զորքերի վրա և հրդեհելուց ու անասունները
ծանր կերպով վիրավորելուց հետո առանց հայտնվելու ետ վերա-
դառնա: Եվ այդպես էլ կատարվեց: Երբ առավոտ եղավ, Խաբանը,
մարդ ուղարկեց բացատրություն պահանջելու համար նախորդ
գիշերվա պատահածի համար, իսկ Անուշիրվանը պատասխանեց,
թե քննություն է բաց արել, բայց ոչինչ տեղյակ չէ պատահածի
մասին: Մի քանի օր անցնելուց հետո նույն բանը կրկնվեց, և այդ-
պես երեք անգամ: Ամեն անգամ, որ Խաբանը մարդ էր ուղարկում
բացատրության համար, պատասխան էր ստանում, թե Անուշիրվա-
նը ոչնչով տեղյակ չէ պատահածի մասին: Բ վերջո, Խաբանը բար-

⁷² Բալագորին առում է, թե այդ ժամադրավայրը Բարշալիան է (Բորշալու) և
մի քիչ տարբեր է ավանդում դեպքը. որպես թե ինքը Անուշիրվանը հրամայել է
գիշեր ժամանակ հրդեհ գցել իր իսկ բանակի ծայրում, որտեղ շորացված խոտից
շինված խրճիթներ կային միայն և հաջորդ օրը բողոքել է եղածի մասին, ամբաս-
տանելով Խաբանին, որ իր բանակի վրա կատարված հարձակման փոխ վրեժն է
առել այդ արարքով:

կանալով, իր զորականներին մեկին հրամայեց, որ նույն կերպով վարվի պարսիկների հետ: Երբ նա գործադրեց այդ հանձնարարությունը, Անուշիրվանը լուր ուղարկեց և բացատրություն ուզեց գիշեր ժամանակ իր բանակը կողոպտելու մասին: Խաբանը նրան պատասխանեց, որ չբարկանա դրա համար, քանի որ իր բանակները Լրեք անդամ նման հարձակում են կրել, մինչդեռ նրանք մի անգամ միայն: Իրա վրա Անուշիրվանը լուր ուղարկեց Խաբանին, թե իր կարծիքով թշնամու գործ է այդ՝ իրենց բարեկամությունը խանգարելու ցանկությունը, հետևաբար խնդրում է Խաբանից, որպեսզի թույլ տա մի պարիսպ կառուցելու երկու երկրների միջև, և մի կողմից մյուսը անցնելը թույլատրվի միայն բարեկամներին: Խաբանն այդ մասին հավանություն հայտնելուց հետո վերադարձավ դեպի իր երկիրը: Անուշիրվանը ապառաժից և արճիճից մի պարիսպ կառուցեց, որի լայնությունը 300 արմնկաշափ էր և բարձրությունը հասնում էր լեռների կատարին: Հետո պարսպի ծայրը երկարացրեց մինչև ծովի մեջ: Ասում են, թե նա գործածեց տիկեր, որոնց վրա խարսխեց բարձրացող պատը: Երբ մի կողմից շինությունը բարձրանում էր, տիկերն հետզհետե ցած էին իջնում մինչև որ ամրացվեցին հատակի վրա: Հետո շինությունը շարունակեց բարձրանալ, մինչև որ հասավ ցամաքի վրա կառուցված պարսպի բարձրությանը: Կառուցումն ավարտելուց հետո Անուշիրվանը նրա վրա հաստատեց երկաթյա մի դուռ և հարյուր մարդկանց նշանակեց պահպանության համար, մինչդեռ այդ շինությունից առաջ հարյուր հազար մարդ էր հարկավոր անցքի պաշտպանության համար: Այնուհետև թագավորը իր գահը զետեղեց ծովափի մոտ հատկապես շինված բարձրավանդակի վրա և ուրախությունից փառք տվեց աստծուն իր ձեռք բերած հաջողության համար և կռնակի վրա պառկելով գոչեց. այժմ կարող եմ հանգիստ քնել:

Նույն հեղինակն ավելացնում է, թե պարսպի դեպի ծով առաջացած մասը կոչվեց մի անմատչելի վայր:

Շինության համար պործածվեցին սրբատաշ քառակուսի և համաչափ քարեր, որոնց ամենից փոքրը 50 մարդ չէին կարող վերցնել: Քարերը խրար միացվեցին բեկոններով և կապարով: Այդ յոթ փարսախ երկարության վրա յոթ անցքեր թողնվեցին, յուրաքանչյուրը դեպի մի քաղաքի կողմը բացված, և նրանց մեջ հաստատվեց Րնշաստիքին կոչված պարսիկ զինվորներ: Արմինիան պարտավոր էր հոգալու այնքան մարդկանց ծախսերը, որքան հարկավոր էր յուրաքանչյուր շարքը քսան մարդկանցից բաղկա-

ցած մի հեծելազոր գնդի, որը կարենա ազատ անցնել պարսպի վրայով:

Այդ հեղինակը հիշում է նաև, որ Բաբ ալ-Աբվար քաղաքի Բաբ ալ-Ջիհադ կոչված դռան վերևի մասում երկու փոքր սյուներ կան, որոնց յուրաքանչյուրի վրա զետեղված է սպիտակ քարից կերտված առյուծի մի արձան: Ներքևում կան երկու քարեր, որոնցից ամեն մեկը կրում է մի էգ առյուծի արձան: Դռան մոտ կա նաև քարաշեն մի ուրիշ արձան, որը ներկայացնում է մի մարդ, որի սրունքների մեջտեղ քանդակված կա մի աղվես՝ բերանում խաղողի ողկույց: Քաղաքի մոտ կա ջրամբար, որտեղ իջնում են աստիճաններով, երբ ջուրը ցածրանում է: Այս աստիճանների երկու կողքերին զետեղված են առյուծ ներկայացնող քարի արձաններ, որոնք թվում է թե այդ պարսպի հմայեկներն են:

Իսլամական արշավանքների ժամանակ այս քաղաքը նվաճվելուց հետո, Սալման Իբն Ռաբիա ալ-Բահլին⁷³ անցավ զույգ ամրոցները և մտավ Բալանջար քաղաքը: Բալանջար գետից այն կողմ իրեն դեմ բանակով ելավ խաղարների հաքանը: Սալմանը և շորս հազար հոգուց բաղկացած իր հետևորդները նահատակվեցին այդ ճակատամարտի մեջ:

Մի ուրիշ տեղ կարդացի սակայն, թե հիշրի 19 թվականին Իսպահանը նվաճելուց հետո, Աբու Մուսա ալ-Աշարի զորավարը Բաբ ալ-Աբվարի վրա էր ուղարկել Սուրակա իբն Ամրին⁷⁴, որի առաջապահ գնդերի հրամանատարն էր Աբդ առ-Ռահման իբն Ռաբիան⁷⁵: Այս վերջինը դեմքի ուժով զրավեց քաղաքը:

Էջ 444:

45. Բ ա բ ե ռ ⁷⁶ — بابرت (Բաբերդ)

Մեծ ավան և գեղեցիկ քաղաք էրզրումի նահանգում՝ Արմինիայի մարզերում: Նրա մասին ինձ տեղեկություններ տվեց քաղաքի բնակիչներից մի իմաստուն մարդ:

Էջ 446

46. Բ ա ռ ղ ի ⁷⁷ — باغيش

Աղրբեջանի և Արդաբեյի միջև մի վայր է. այնտեղից է հոսում Վերին Ջաբր:

էջ 454

47. Բ ա ջ ա ռ վ ա ն⁷⁸ — باجر و ان

Բաբ ալ-Աբվաբի կողմերում, Շիրվանի մոտ, մի քաղաք է։
Նրա մոտ է գտնվում այն կենսաղբյուրը, որը գտավ իւր դար-
գարեն։ Պատմում են, թե այդ այն քաղաքն է, որտեղ Մովսես և
իւր զորքը (Եղիա) մարգարեները ասպնջականություն գտան։

էջ 455

48. Բ ա ջ ու ն ա յ⁷⁹ — باجوین

Հին քաղաք է, որի անունը հիշատակվում է Արձնի հետ և
գտնվում է իւր թ գավառում ու Չորրորդ Արմինիայի մասն է կաղ-
մում։ Քաղաքը դրամեց Իյադ իբն Ղանմը։

Միսար իբն Մուհալհալն ասել է, որ Բաջունայսը Բանու Սու-
լայմի երկիրն է. այնտեղ կան ընդարձակ աղահանքեր, մագնե-
զիումի և պղնձի հանքեր։ Այնտեղ է գտնվում Մանբադ ալ-Շայխը։

էջ 459

49. Բ ա խ ա վ խ ա⁸⁰ — باخو خا

Աղ-Ջավաղանի մարդում բերդ է, որը պատկանում է Մուսուլի
տիրոջը։

էջ 461

50. Բ ա դ ա ն Ֆ ա յ ռ ու գ — بادان فیروز

Արդաբիլի անունն է, Ադրբեջանի այն հայտնի քաղաքի, որը
կառուցվեց Պարսկաստանի առաջին թագավորներից մեկի՝ Պե-
րոզի կողմից։

էջ 466

51. Բ ա գ ա լ - շ ա մ ր ա⁸¹ — باز الأحمر

Աղ-Ջավաղանի մարդերում գտնվող բերդ, որը պատկանում
է Բուխտիե քրդերին։

* Այս բառը նշանակում է տնկատան պառավի, կրոնավորի կամ պետի։
Ավելի ուսույց տեղեկություն չունենք, թե ինչ էր ներկայացնում այն։

էջ 468

52. Բ ա ս ւ Ն⁸² — باسین

Ինձ տեղեկացրին Մուհամմադ իբն Սադիկ բասենցի Ֆակիհը և ապա հանկահին, թե Վերին Բասենը ու Ստորին Բասենը գավառներ են, որոնց ղրխալոր քաղաքն է էրզրումը:

էջ 477

53. Բ ա ւ լ ո լ յ ա⁸³ — داول (Բաքու)

Քաղաք է Դարբանդի կողմում, Շիրվանի մարզում: Այնտեղ կա նավթի մեծ աղբյուր, օրական 1000 դիրհեմ եկամուտ բերող: Նրա կողքին կա մի ուրիշ աղբյուր, որտեղից հոսում է սնդկաճարպի նման մի սպիտակ նավթ, որը չի դադարում ոչ գիշեր և ոչ ցերեկ և նախորդի չափ հասույթ է տալիս: Այնտեղ հաճախող վաճառականներից մեկը ինձ ասեց, թե տեսել է մի գետին, որի վրա կրակը անդադար վառվում է և այդ կրակը հանքային բխում ունի:

էջ 480

54. Բ ա լ ո լ⁸⁴ — اول

Ամուր բերդ և քաղաք Արմինիայի մարզերում, էրզրումի և Խլաթի միջև, որտեղ կա երկաթի հանք:

էջ 500

55. Բ ա հ Ր ա լ-Խ ա զ ա⁸⁵ — بحر الخزر

Նույնն է, որ կոչվում է նաև Բահր Թաբարիստան, Բահր Զուրջան և Բահր Աբասթուն: Շատ ընդարձակ մի ծով է, որն ուրիշ ծովի միացած չէ: Կոչվում է նաև Խորասանի ծով, Զիլի ծով, Ռմանք էլ կոչում են Խորասանի ավազաբլուր: Համդան ասում է, թե նրա պարսկերեն անունն է Զարահ Աքֆուղա, կոչվում է նաև Աքֆուղա—Դարիաու, իսկ Արիստոտելը կոչում է Հիրքանիա: Ռմանք էլ կոչում են Խորեզմի ծով, և սա ճիշտ չէ, որովհետև Խորեզմի լիճն ուրիշ է: Նրա ափին է կառուցված Բաբ ալ-Աբվաբը: Նրա ափին են նաև Արևելյան կողմից Մուղանի և Թաբարիստանի լեռները, ինչպես և Զուրջանի լեռները: Ապա ծովը երկարում է մինչև Դահեստանի դիմաց, որտեղ է Աբասթունը: Այնտեղից դառ-

նում է արեւելք դեպի թուրքերի երկիրը, իսկ դեպի հյուսիս՝ հաղարձների երկիրը: Երա մեջ են թափվում բազմաթիվ մեծ գետեր, ինչպես Կուր, Սրաքս և Ատիլ գետերը:

Իսթախրին ասում է, թե Բահր ալ-հազարի արեւելակողմում են գտնվում Դալլամի, Թաբարիստանի և Ջուրջանի որոշ մասերը, ինչպես նաև Ջուրջանի և հորեղմի միջև տարածվող անապատի մի մասը, իսկ Ալանների արեւմտակողմում, Կովկասյան լեռներից մինչև Սարիբի սահմանները, գտնվում է խաղարների երկիրը և Ղուղերի անապատի մասը: Ղուղերը թուրքական մի ցեղ են, որոնք ապրում են Սիահ Քուհի մարզերում: Այս ծովի եզերքն են նաև Զիլի հարավային մասը ու Դալլամի մի մասը:

Ասում է նաև, թե Բահր ալ-հազարը երկրագնդի ուրիշ ոչ մի ծովի հետ հարաբերություն չունի, այնպես որ մեկը կարող է այդ ծովի շուրջը գառնալով հասնել իր մեկնած վայրը, առանց որևէ արգելքի հանդիպելու, բացի նրա մեջ թափվող գետերից: Ջուրը աղի է, մակընթացություն և տեղատվություն չունի, խորքում շատ գորշ ցեխ կա, ի տարբերություն Կուլղումի* և Պարսից ծովի: Պարսից ծովի մի քանի վայրերում ջուրը այնքան հստակ է, որ երևում են հատակի սպիտակ քարերը:

Այս ծովից դուրս չի բերվում ոչ գոհար, ոչ մարգարիտ, ոչ բուստ և ոչ էլ ուրիշ բան, որ օգտակար լինի, բացի ձկներից:

Այդ ծովով նավարկում են վաճառականները, մուսուլմանների երկրից գնալու համար դեպի հաղարների երկիրը դեպի Առանի, Զիլի, Ջուրջանի և Թաբարիստանի երկրները:

Այդ ծովի մեջ չկան մարդաբնակ կղզիներ, ինչպես կան, օրինակ՝ Պարսից ծովում, Ռումի ծովում և այլ ծովերում: Կան միայն մացառներով և ծառերով պատած ջրալի կղզիներ, որոնք անմարդաբնակ են: Սրանց մեջ է Սիահ Քուհ կղզին: Իսկ Կուր գետի մեջ կա մի կղզի, որը ունի թուփեր, ծառեր և ջուր և որը արտադրում է տորոն (համեմ): Այնտեղ նավերով կենդանիներ են փոխադրում արածելու համար, մինչև սպարադտանան: Կա նաև մի կղզի, որը ծանոթ է Ռուսների կղզի անունով, և ուրիշ փոքրիկ կղզիներ: Արասքունից մինչև հաղարների երկիրը և մինչև ծովեզրը աջ կողմով ու դեպի առաջ չկա ոչ գյուղ, ոչ քաղաք, բացի Աբասքունից հիսուն փարսախ հեռու գտնվող Դահստան կոչված վայրը, որ ծովի ներսում է կառուցված և որտեղ ապաստանում են նավերը, երբ ծովը խռոված է լինում: Ամեն կողմերից դեպի այդ

* Կարմիր ծովը:

վայրն են դիմում շատ մարդիկ և մնում են այնտեղ ձկնորսության նպատակով. այնտեղ խմելու ջուր կա: Իսկ Աբասքունից դեպի ձախ, մինչև Խաղարների երկիրը իրար կից շեներ են: Այդ կողմից գնալով կանցնես Զուրջանի, Թարարիստանի, Դայլամի, Զիլի, Մուղանի, Շիրվանի, Մասքաթի և Բաբ ալ-Աբվաբի սահմանադժով մինչև Սամանդար, ընդամենը շորս օրվա ճանապարհաչափ: Սամանդարից մինչև Ատիլ դետր՝ յոթ օրվա անապատ ճանապարհ է: Սիահ Քուհի կողմում ծովը պղտոր է և վախ կա, որ երբ ուժգին քամի լինի, նավերը բեկվեն. իսկ երբ նավը խորտակվեց՝ ոչինչ չի կարող փրկվել, որովհետև թուրքերը կգրավեն: Ասում են, թե այդ ծովի շրջապատն է 500 փարսախ, իսկ տրամագիծը 100 փարսախ:

էջ 513

56. Բ ու հ ա յ ր ա ր Ա Ր Ե Ր Զ⁹⁰ — بحیرة ارجش

Նույնն է, ինչ որ Խլաթի լիճը, որի մեջ գտնվում է տառեխը: Իբն ալ-Քալբին⁸⁷ ասել է, որ Խլաթի լիճը Հայաստանի հրաշուխքներից է: Տասն ամիս նրա մեջ չեն երևում ոչ գորտեր և ոչ էլ ձկներ, իսկ տարվա երկու ամիսը նրա մեջ այնքան լիքն են, որ կարելի է ձեռքով բռնել⁸⁸: Տառեխն ուղարկում են շատ երկրներ, մինչև անգամ Հնդկաստան:

Ավանդում են, թե Կուբազ մեծը ուղարկեց Պլինիասին որպեսզի կախարդի երկիրը: Նա կախարդել տվեց նաև այդ լիճը. այնպես որ մինչև այսօր տարվա մեջ տասն ամիս նրա մեջ ձուկ չի երևում: Ասում են, թե դա պարսիկների մի խորհրդավոր զաղտնիքն է:

«Նվաճումների» գրքում ասված է, թե Հաբիբ իբն Մասլաման ուղարկվեց Օթման իբն Աֆանի կողմից, և հասնելով Արճեշ տիրեց այդ վայրերին, գլխահարկ նշանակեց բնակչության վրա, տուրք դրեց նաև հողի վրա: Գալով տառեխի լճին, նա այնտեղ չհաստատվեց, մինչև որ Մուհամմադ իբն Մրվան իբն ալ-Հաքամը կառավարիչ նշանակվեց Զադիրայի և Հայաստանի վրա և ձկնորսության արտոնություն տալու իրավունքը իրեն վերապահեց⁸⁹:

էջ 513

57. Բ ու հ ա յ ր ա ր Ո Ր Ե Ր Զ⁹⁰ — بحیرة ارمیه

Ինչ վերաբերում է Ուրմիային, նրա և լճի միջև մոտ երկու փարսախ հեռավորություն կա: Այդ լիճը լեղի է և դարձահոտ: Նրա

մեջ ոչ մի կենդանի չի ապրում, ոչ ձուկ և ոչ ուրիշ բան: Նրա մեջ-
տեղը կա մի լեռ, որը կոչվում է Կապուտան և մի կղզի, որի վրա
կան չորս գյուղակներ, որտեղ ապրում են այս ծովի նավերի
նավաստիները: Բուսականությունը աղքատ է: Այդ լեռան վրա կա
նշանավոր մի ամուր բերդ, որի բնակիչները հաճախ ապստամ-
բում են Ադրբեջանի կառավարիչների դեմ, ծովահենություն են
անում, կողոպտում են ճանապարհորդներին և ապա ապաստա-
նում բերդում, որտեղ ոչ ոք չի կարող մտնել: Ես անձամբ տեսա
այդ բերդը հեռվից, երբ հիշրի 617 թվականին անցնում էի այդ
լճով դեպի Խորասան ճամփորդությանս ընթացքում: Լճի շրջագիծը
հիսուն փարսախ երկարություն ունի, իսկ լայնքը մի գիշերվա
մեջ կարելի է անցնել նավով: Այդ ծովակից հանում են անտիմոնի
նմանող մի փայլուն աղ: Լճի արևելյան ափի դեմ հանդիման կան
ակեր, որոնցից բխած չուրր քարանում է օդի հետ շփման մեջ
մտնելիս: Այսպես է հավաստում Միսարը:

էջ 514

58. Բ ու հ ա յ ր ա ր ա լ - շ ա դ ա ր⁹¹ — بحیرہ اترک

Գտնվում է Մարաշի մոտ՝ Ռումի երկրի կողմերում: Սկսվում է
Իբն աշ-Շիր կոչված գյուղից, Հադաթից 12 մղոն հեռավորու-
թյամբ և ուղղվում դեպի Մալաթիա վերջանալով Հադաթում, որը
ամուր բերդ է:

էջ 526

59. Բ ա դ լ ի ս⁹² — بدلیس (Բիթլիս)

Արմինիայում քաղաք Խլաթի մոտ. ունի բազմաթիվ մրգաս-
տաններ, և նրա խնձորը որակով անմրցելի է, խիստ առատ ու
էփանագին: Արտածվում է դեպի շատ երկրներ: Ահմադ. իբն Յահ-
յա իբն Ջաբիրն ավանդում է, որ երբ Իյադ իբն Ղանմը Ջազիրայի
դրավումից հետո շարունակեց առաջանալ, նա հասավ Բիթլիս և
գրավեց մինչև Խլաթ: Քաղաքի պատրիկը հաշտություն կնքեց.
ապա նա հասավ մինչև թթու աղբյուրները, բայց այլևս առաջ
չշարժվեց, վերադառնալով հարկ դրեց Բիթլիսի տիրոջ վրա հար և
նման Խլաթի և նրա աղահանքերի վրա դրված հարկին:

التونجا — թուրք. ցինկ, անտիմոն:

էջ 529

60. Բ ա յ կ ա մ Բ ա զ⁹³ — ج

Գաւառ է Աղբթեջանի և Առանի միջև: Այնտեղ էր, որ պաշարումից փախչելով դուրս եկավ Բաբեկը՝ Մոտասիմ խալիֆի օրոք:

Միսար բանաստեղծն ասել է, որ վայրը բաժանված է երեք հովիտների: Ասողներ էլ կան, թե այնտեղ կա մի քարայր, որտեղ մարդիկ աղոթում են աստծուն մինչև իրենց խնդրանքի կատարվելը: Այնտեղ են երգվում Մուհամմարսների* դրոշին, որոնք ծանոթ են խուրամյան անվամբ: Այնտեղ սպասում են Մահդիին**։ Ներքևում կա մեծ գետակ, որտեղ լողանում են հին ջերմ ունեցողները: Բերդի կողքին Արաքս գետն է: Այնտեղ կա զարմանալի նուռ, որի նմանը ամբողջ աշխարհում չկա: Կա նաև սքանչելի թուզ: Այնտեղ շամիչը չորացնում են թռիռների մեջ, որովհետև այդ կողմերում մշուշի առատության հետևանքով երկինքը բնավ չի պայծառանում և արևը չի երևում: Այնտեղ կա նաև ծծումբ, որից փոքր կտորներ են դնում քաղցր ջրի մեջ և կանայք խմելով գիրանում են:

էջ 530

61. Բ ա զ ա ն ղ ու ն⁹⁴ — زندقون (Պոզանտի)

Սահմանային գոտում գտնվող մի գյուղ է, որ Թարսուսից մի օրվա հեռավորությույն ունի: Այնտեղ մահացավ ալ-Մամունը և փոխադրվեց Թարսուս ուր և թաղվեց: Թարսուսում կա մի դուռ՝ Բաբ Բազանդուն կոչված, որի պարսպի մեջտեղ կա հավատացյալների ամիրապետ ալ-Մամուն Աբդալլահ իբն Հարունի գերեզմանը: Նա դնացել էր արշավելու հույների երկրների վրա, երբ մահը վրահասավ, հիշրի 215 թվականին (27 հունվ. 833—15 հունվ. 834):

էջ 551

62. Բ ա ր խ ու ն⁹⁵ — رحو (Փարխու)

Զավազանի կողմերում գտնվող մի բերդ է, որը պատկանում է Մուսուլի տիրոջ:

* Նշանակում է կարմիրների, տկնարկելով Բաբեկին:
* Սպասված մարգարեն:

էջ 556

63. Բ ա Ր Ղ Ի ղ⁹⁶ — بر ديج (Բարդիկ)

Քաղաք Աղբբեջանի ծայրամասում. այստեղից մինչև Պարտավ 14 փարսախ է: Շրջապատված է մի գետի ջրով, որ իր կարևորությունը մոտենում է Տիգրիսին և կոչվում է Կուր:

էջ 558

64. Բ ա Ր Ղ ա ա⁹⁷ — راج (Պարտավ)

Համզան ասել է, թե Բարդաան արաբացված հնչումն է Բարդադարի, որը պարսկերեն լեզվով նշանակում է գերիների վայր: Այսպես է կոչվել, որովհետև մի պարսիկ թագավոր Հայաստանի այն կողմից գերիներ բերելով բնակեցրեց այստեղ:

Հիլալ իբն ալ-Մոհսինն ասում է, թե Բարդաան Աղբբեջանի մայրաքաղաքն է, իսկ իբն ալ-Ֆակիհն ասում է, որ Բարդաան Առանի քաղաք է, Աղբբեջանի սահմանաժայրի վրա, որի կառուցումն սկսեց Կավատ թագավորը: Այն շինված է հարթ դաշտի վրա, դաճից և կլմինդրից: Իսթախրին էլ ասում է, որ Բարդաան շատ մեծ քաղաք է, ավելի քան մի փարսախի վրա: Մառաշատ, պտղառատ, հաճելի մի վայր է, և Ռեյ ու Սպահան քաղաքներից հետո՝ Իրաք և Խորասանի միջև չկա ավելի մեծ, ավելի բարեբեր և ավելի գեղեցիկ վայր՝ քան Բարդաան: Քաղաքից մեկ փարսախից նվազ հեռավորության վրա է գտնվում Անդարաբ կոչված վայրը, այդատաններով ընդելուղված, որն ունի մրգաստաններ, առատ պտղատու ծառեր և կանաչազարդ պարտեզներ: Նա ունի պիստակ՝ ավելի պատվական, քան Սմբղանդի պիստակը, ունի շազանակ՝ ավելի ընտիր, քան Դամասկոսի շազանակը, ունի նաև մի տեսակ պտուղ «դավկալ» կոչված, որ հասունանալուց հետո խիստ քաղցրահամ է լինում, իսկ չհասունացած՝ դառնահամ է լինում: Բարդաայում կա թուզ, որը գերազանց է բոլոր տեսակի թուզերից: Մետաքսի արտադրությունը մեծ դարկ է ստացել այնտեղ, շնորհիվ անթիվ ու անտեր թթենիների, և արտածվում է դեպի Պարսկաստան ու Խուզիստան:

Բարդաայից Երևք փարսախ հեռավորության վրա գտնվում է Կուր գետը, որի մեջ կա «Շուրմահի» ձուկը, որը արտածվում է աղա-

լուց հետո Այնտեղ կան նաև զանազան տեսակ ուրիշ ձկներ. դրանցից են՝ «գավակին» և «ուշբ» կոչված ձկները, որոնք ամենահամեղներն են այդ վայրերում:

Բարդաայում կա մի դուռ՝ Բաբ ալ-Աքրադ կոչված, որտեղ գտնվում է ալ Քուրբաքի* կոչված շուկան, որը տարածվում է մեկ փարսախի վրա: Ամեն կիրակի օր այնտեղ են հավաքվում մարդիկ, և վաճառականները ապրանք են բերում մինչև անգամ Իրաքից: Կուրի ամենամեծ տոնավաճառն է այդ և այնքան հուշակ է հանել, որ տեղացիները շաբաթվա օրերը համբելու ժամանակ շաբաթին հաջորդող օրվան ասում են կիրակի: Հետո հաջորդ օրերը՝ երկուշաբթի, երեքշաբթի և այսպես մինչև շաբաթվա վերջին օրը: Նրանց գանձատունը գտնվում է մզկիթի մեջ, որը կառուցված է Դամասկոսի մզկիթի նմանողությամբ, որովհետև Դամասկոսում էլ գանձատունը գտնվում է մզկիթի մեջ: Շենքը արճիճով պատած տանիք ունի, ունի նաև մի երկաթե դուռ և ամբողջ կառուցվածքը հաստատված է ինը սյուների վրա: Կառավարչի պալատը մզկիթի կողքին է, իսկ քաղաքի արվարձանում գտնվում է հասարակաց շուկան:

Այս ասվածները վերաբերում են քաղաքի հին վիճակին, բայց այժմ այդ բոլորը չկան: Ադրբեջանում հանդիպեցի Բարդաայի բնակիչներից մեկին և տեղեկություն ուղեցի իր քաղաքի մասին: Նա տեղեկացրեց, որ քաղաքը գտնվում է շատ ավերյալ վիճակում, բնակիչների թիվը շատ է պակասել, հավասարվել է մի գյուղի բնակչությանը: Թշվառությունը հայտնապես երևում է, շենքերը կործանված են:

Բարդաայից մինչև Դանձակ 9 փարսախ հեռավորություն է:

Բարդաան նվաճեց, ինչպես պատմվում է, Սալման իբն Ռաբիա ալ-Բահիյին, Օսման իբն Աֆանի ժամանակ: Նա Բայլականը գրավելուց հետո արշավեց Բարդաայի վրա և բանակ դրեց Թարթուր գետի մոտ, որը քաղաքից հաղիվ մեկ փարսախ հեռավորություն ունի: Բնակիչները քաղաքի դռները փակեցին, դրա համար նա հարձակվեց շրջակա գյուղերի վրա, որտեղ բերքը քաղված էր արդեն: Հետո հաշտություն կնքեց՝ Բայլականի հաշտության հար և նման պայմաններով, և մտավ քաղաք: Այնտեղից ուղարկեց իր հեծելազորը՝ ուրիշ երկրներ գրավելու համար:

Բարդաայից ելած էին բողոմաթիվ ականավոր դիտնականներ... (Սրանց անունները հիշատակում է հեղինակը):

* Կիրակի քառի աղավաղումն է:

էջ 562

65. Բ ա ր զ ա ն ջ⁹⁸ — رزنج

Մի քաղաք է Առանի մարզի մեջ. նրա և Բարդաայի միջև հեռավորությունը 13 փարսախ է՝ դեպի Բաբ ալ-Աբվաբ տանող ճանապարհի վրա: Բարդանջում՝ Կուրի վրա կա մի կամուրջ, որի վրայով գնում են դեպի Շիրվանի Շամախի քաղաքը:

էջ 562

66. Բ ա ր զ ա ն դ⁹⁹ — رزند

Թիֆլիսի կողմերում մի քաղաք է, Ջուրգանի մարզում, Առաջին Արմինիայի մաս կազմող: Առաջին անգամ այն կառուցեց Աֆշինը, որը զորակայան դարձրեց: Նախապես ավերակ վայր էր: Իսթախրին ասում է, որ Բարզանդի և Արդաբիլի միջև հեռավորությունը 15 փարսախ է:

Աբու Սայիդն ասում է, որ Բարզանդը գտնվում է Ադրբեջանի կողմերում, Թիֆլիսին ենթակա գավառի մեջ: Կարծեմ Աֆշինը կառուցեց այն Բարդանդի նախկին վայրում կամ մի այլ վայրում և անունը դրեց Բարզանդ:

էջ 564

67. Բ ա ր զ ա լ¹⁰⁰ — رزّو

Գավառակ Ադրբեջանում, որը հիշատակված է Բալազորու գրքի մեջ և գտնվում է Ավդիանեբի ձեռքում:

էջ 566

68. Ա լ ք ա ր շ ա ի ա¹⁰¹ — البرشايه

Վայր է Առանում, որի մասին հիշատակություն կա պարսիկ թագավորների տեղեկությունների մեջ:

էջ 624

69. Բ ա ս ֆ ու ռ ջ ա ն¹⁰² — بسف جان (Վասպուրական)

Գավառ է Առանի երկրում, որի քաղաքն է Նաշավան, որը նախջավանն է: Այդ բոլորը կառուցեց Անուշիրվանը, ինչպես և Բաբ ալ-Աբվաբը: Այն համարվել է Երրորդ Արմինիայի մեջ:

էջ 626

70. Բ ա ս վ ա¹⁰³ — بسوی (Փասվե)

Փոքր քաղաք Ադրբեջանի մատուցներում, Ուշնուի և Մարա-
ղայի միջև՝ խան հասփերի մոտ:

էջ 635

71. Բ ա շ ի ր¹⁰⁴ — قلعة بشير (Կալաաթ Բաշիր)

Բերդ ազ-Ջավադանի կողմերում, որը պատկանում է Բաշնա-
վիա քրդերին:

էջ 671

72. Բ ու ա լ¹⁰⁵ — بعل

Խոշոր լեռ Արմինիայի կողմերում:

էջ 693

73. Բ ա դ ր ա ս¹⁰⁶ — بغراس (Պալրաս)

Քաղաք ալ-Լուբամ* լեռան ստորոտում: Նրա և Անտիոքի միջև
չորս փարսախ հեռավորություն կա և գտնվում է Հալեբից դեպի Ան-
տիոք տանող ճանապարհի աջ կողմը, դեպի Թարսուս տարածվող
երկրամասի վրա: Բալազորիս ասում է, թե Բադրասի հողը պատ-
կանում էր Մասլամա իբն Աբդլմալիքին, որ վալիֆ արեց Բարեզոր-
ժական նպատակների համար: Քաղաքը գտնվում էր ֆրանկների
ձեռքում, բայց Սալահադդին Յուսուֆ իբն Այուբը գրավեց այն հիջ-
րի 584 թվականին (2 մարտ 1188—18 փետր. 1189):

էջ 694

74. Բ ա դ ր ա վ ա ն դ¹⁰⁷ — بغرداند (Բադրևանդ)

Քաղաք, որ համարվում է նրբորդ Արմինիայի մեջ:

էջ 704

75. Բ ա Բ ա ս ա — بكاس

Բերդ՝ Հալեբի կողմերում, ալ-Ասի** ափի վրա: Բերդի ստորո-
տից բխում է մի աղբյուր: Նրա և Մսիսի սահմանաբերդի միջև կա

* Իմա Ամանոս:

** Որոնտոս:

մի ուրիշ բերդ, որը կոչվում է ալ-Շուդր, երկուսը իրարից բաժանվում են խրամատի նման մի հովիտով: Ասում են, թե Շուդրն ու Բաքասը այնպես են կցված իրար, որ չի կարելի անջատել մեկը մյուսից: Մեր օրերում այդ բերդը պատկանում է Հալեբի տիրոջ, Սալահադդինի որդի՝ Մալիք ադ-Ջահիր Ղադու որդի, Մալիք ալ-Ադիդ Մուհամմադին:

էջ 708

76. Բ ա լ ա ս ֆ ի ռ ղ¹⁰⁹ — بلاسكر د

Կարելի է նաև ասել Բալազքիրդ: Գյուղ է Արբիլի և Ադրբեջանի միջև:

էջ 770

77. Բ ա հ ա ս ն ա¹¹⁰ — (Բեհեսնի)

Անառիկ բերդ է Մարաշի և Սումայսաթի մոտ, Քախում դավառի մեջ ընկնող, որը հարիջի նասր իբն Շաբաթի քաղաքն էր Ալ-Մամունի օրերում, և որին սպանեց Աբդալլահ իբն Թահիրը: Բերդը գտնվում է մի բարձր սարի գագաթի վրա և այժմ ենթակա է Հալեբին:

էջ 772

78. Բ ա յ յ ա ս¹¹¹ — بياس (Փայաս)

Փոքր քաղաք է Անտիոքի արևելակողմում և Մսիսի արևմտակողմում, ծովեզերքի մոտ: Նրա և Ալեքսանդրեսի միջև երկու փարսախ հեռավորություն է:

էջ 782

79. Բ ա յ շ ա ն ֆ ու ռ ղ¹¹² — بيجان شرد (Բջնկե՛րտ)

Քաղաք և բերդ Կարսի և Էրզրումի միջև, Հայաստանի հողի վրա:

էջ 787

80. Ա լ ր ի ռ ա¹¹³ — البير (Բերեջիկ)

Այս անունով բաղամաթիվ վայրեր կան, որոնցից մեկը Շիմշաթի մոտ, Հալեբի և հունական սահմանադիլի միջև գտնված քաղաքն է:

Այն ամրացված բերդաքաղաք է, որն ունի ընդարձակ գյուղատնտեսություն: Ներկայումս գտնվում է Մալիք աղ-Ջահիր Մուշիրադդին Աբու Սուլայման Դավուդ իբն Մալիք ան-Նասիր Յուսուֆ իբն Այուբի ձեռքում, որ ստացավ որպես ավստ՝ իր եղբայր Մալիք աղ-Ջահիր Ղադուց:

էջ 797

81. Բ ա յ լ ա կ ա ն¹¹⁴ — بِلْقَان

Քաղաք է Դարբանդի մոտ. ումանք ասում են, թե կազմում է Մեծ Արմինիայի մասը և գտնվում է Շիրվանի կողմերը: Նրա հիմնադրողը եղավ Կավատ թագավորը Արմինիային տիրելուց առաջ: Ումանք էլ ասում են, թե նրա հիմնադրողն է եղել Յունանի որդի, Լանտայի որդի, Արմանի որդի Բայլականը:

Ահմադ իբն Յահյա իբն Ջաբիրը վկայում է, թե Սուլայման իբն Ռաբիան արշավեց Օթման իբն Աֆանի ժամանակ Առանի վրա և գրավեց Բայլականը ու հաշտության դաշնագրով ապահովեց նրանց կյանքն ու ինչքերը, ինչպես նաև քաղաքի շենքերը, պալատն ու, որ չիզիա և խարաջ վճարեն: Հետո արշավեց Պարտավի վրա: Իսկ հիշքի 617 թվականին (8 մարտ 1220—24 փետր. 1221) թաթարները եկան և սպանեցին ձեռքն ընկած բնակիչներին, կողոպտեցին, հետո այրեցին քաղաքը: Երբ նրանք հեռացան, փախստական բնակիչները կրկին վերադարձան և վերստին բնակություն հաստատեցին այնտեղ:

էջ 822

82. Թ ա ր ի զ¹¹⁵ — تَبْرِيز (Թավրիզ)

Ադրբեջանի ամենանշանավոր քաղաքներից է, շքեղ ու բազմամարդ, շրջապատված ամրաշեն պարիսպներով, թրծված աղյուսից և գաճից կառուցված: Նրա միջով այգեստանների կողմից անցնում են գետակներ: Այստեղ պտուղները խիստ էժան են և ընտիր, պտուղների մեջ նշանավոր է ծիրանը, որը կոչվում է «մավսուլ»: 610 թվականին (1213) այդ պտղից գնեցի ութ մաննա* բաղդադյան կես ցորենահատ ոսկիով: Շենքերը նույնպես շինված են թրծված կարմիր աղյուսից և գաճից: Գեղեցկորեն քանդակված են և խիստ

* Մաննա—512 գրամ. Թավրիզի մանը կշռում է 3 կիլոգրամ:

կանոնավոր ձև ունեն։ Քավրիզը մի գյուղ էր մինչև այն տարին, երբ զրավվեց Ազրբեջանի հաղթող Ռավադ ալ-Աղղու կողմից՝ Մուտավաքի խալիֆի օրով։ Ալ-Վաջնա իբն Ռավադն ու իր եղբայրները պալատներ կառուցեցին և աճրացրին պարիսպները, ու այնտեղ շատ մարդիկ բնակություն հաստատեցին։

Այս քաղաքի մեջ գործվում են թիկնոցներ, սակլաթուն, խաթալի, աթլաս և հյուսվածքներ, որոնք արտահանվում են արևելքի և արևմուտքի բոլոր երկրները։ Այդ քաղաքից անցան թաթարները, երբ ավերիչ արշավանք կատարեցին 618 թվականին (1221—1222)։ Ժողովրդին մեծ զոհողությամբ հաջողվեց հաշտություն ձեռք բերել և ալլահը փրկեց քաղաքը նրանց ձեռքից։

էջ 857

83. Թ ի ֆ ի ի ս կամ Թ ա ֆ ի ի ս¹¹⁶ — تَفْلِسْ (Թիֆլիս)

Ջուրզանի մայրաքաղաքն է, Բաբ ալ-Աբվաբի մոտերքում։ Մի շատ հին քաղաք է։

Միսաար իբն-Մուհամմադը իր նամակների մեջ գրում է, «Ճանապարհվեցի Շիրվանից, ու հասա Թիֆլիս... որտեղից այն կողմ մահմեդականներ չկան։ Քաղաքի միջով հոսում է մի գետ, որ կոչվում է Կուր և թափվում է ծովը։ Ունի ջրաղացներ և մի մեծ պարիսպ։ Այնտեղ կան շափազանց տաք բաղնիքներ, որոնց ջուրը դրսից չի բերվում և ոչ էլ տաքացնում են։ Այս իրողությունը բացատրելը ավելորդ պիտի լիներ ուշիմ մարդու համար։ Այդ նշանակում է, որ գետնից բխող տաք ջուր կա այնտեղ, որի վրա բաղնիք են կառուցել, որով հարկ չի լինում դրսից ջուր բերել։ Թիֆլիսի բնակիչներից մի քանիսը ինձ պատմեցին, այդ ջերմուկի մասին, ասելով, թե մուսուլմաններին է միայն հատկացված այն և նրանցից բացի ոչ ոք չի կարող մտնել այնտեղ։

Մուսուլմանները գրավեցին Թիֆլիսը Օթման Իբն Աֆանի օրով։ Երբ Հաբիր Իբն-Մասլաման արշավեց Արմինիայի վրա և նրա քաղաքների մեծ մասը նվաճեց, ճանապարհին իրեն մոտ եկավ Ջուրզանի պատրիկի կողմից մի պատգամավոր այն պահին, երբ Հաբիրը այդ երկրի վրա առաջանալու դիտավորություն ուներ և խնդրեց, որ հաշտության ու ապահովության թուղթ գրվի իրենց համար։ Հաբիրը գրեց. «Ձեր պատգամավորը ինձ ներկայացավ ինչպես և ինձ հետ գտնվող հավատացյալներին... Դուք հայտնած եք, թե

մեզ հետ հաշտութիւնն եք ցանկանում: Գնահատեցի ձեր նվերը, որը
իրը գլխահարկ համարեցի: Ձեզ գրեցի ապահովության թուղթ, որի
մեջ պայմաններ դրի: Եթե ընդունեք, ուրեմն կգործադրեք, ապա թե
ոչ՝ իմացած եղեք, որ պատերազմ կունենաք ալլահի և նրա ա-
ռաքյալի կողմից: Ողջույն նրան, ով ուղիղ ճանապարհի հետեւեալ»:
Այս թղթի հետ նա գրեց նաև հաշտության և ապահովության
հետեւյալ պայմանագիրը:

«Հանուն ալլահի ամենազթաժի և ամենաողորմածի: Այս
թուղթը Հաբիբ իբն-Մասլամայի կողմից ուղղված Ջուրդանի Ալ-
Հուրմուզ Մանջալայս գավառի, Թիֆլիս քաղաքի բնակիչներին՝ առ
ի ապահովութիւն նրանց անձերին, և կեղեցիներին, վանքերին,
աղոթատեղիներին և կրոնին ու փոքրերին: Գլխահարկը ամեն մի
ընտանիքի վրա մեկ դինար է. չպետք է ընտանիքները իրար միաց-
նեք՝ գլխահարկը նվազեցնելու համար, և ոչ էլ մենք իրավունք ու-
նենք նրանց բաժանելու՝ գլխահարկը շատացնելու համար: Մենք
իրավունք ունենք, որ դուք ըստ ձեր կարողության օգնեք մեզ ան-
կեղծ խորհուրդներով՝ ալլահի և նրա առաքյալի թշնամիների դեմ,
կարոտ մահմեդականին մի գիշեր օթեան տաք և կերակրեք նրան
այնպիսի ուտելիքներով, որ Գրքի հետևորդների համար օրինական
է: Եթե մի մուսուլման իր ճանապարհի վրա կանգ առնի ձեզ մոտ,
դուք պարտավոր եք նրան հասցնել իսլամական ամենամոտ խրմ-
բին, բացի այն պարագայից, երբ արգելք կա: Իսկ եթե ճշմարիտ
կրոնն ընդունեք և մասնակցեք աղոթքներին, այն ժամանակ մեր
եղբայրները կլինեք կրոնի մեջ: Ապա թե ոչ՝ պարտավոր եք գլխա-
հարկ վճարելու եթե մուսուլմաններին պատահի մի այնպիսի
ղեպք, որի հետևանքով ձեր թշնամին կարողանա ձեզ հարստահա-
րել, դրա համար մենք ոչ մի պարտավորութիւն չունենք և ոչ էլ այդ
պարագան կարող է ձեր կողմից ստանձնված հանձնառութիւնը
բեկանել: Այս է ձեր իրավունքը, և այս՝ ձեր պարտականութիւնը:
Վկա եմ այդ մասին ալլահը և իր հրեշտակները և ալլահը՝ իբր վկա՝
բավական է»:

Թիֆլիսը մուսուլմանների ձեռքում մնաց և բնակիչները իս-
լամ ընդունեցին մինչև հիջրի 515 թվականը (22 մարտի 1121—11
մարտի 1122), երբ մերձակա Աբխազ կոչված լեռներից քրիստոնյա
մի ցեղ, Քուրջ կոչված, մեծ բազմությամբ դուրս գալով՝ արշավեց
շրջակայքի մուսուլմանական երկրների վրա: Քաղաքի կառավա-
րիչները, որոնք սելջուկ թագավորների կողմից էին նշանակված,

թուլացած էին՝ այդ թագավորների ներքին հակամարտությունների և գահի շուրջը հաճախադեպ կռիվների հետևանքով։ Այդ դարում հակառակություն էր ծագել Մելիքշահի զավակների, Մահմուդի և Մասուդի միջև և այդ հակառակություններից օգտվում էին էմիրները, մերթ մեկ և մերթ մյուս կողմը հակելով, ու լքել էին սահմանազլխային գործերը։ Արմինիայում հաստատված էմիրների դեմ կռիվ մղելով, քուրջերը վերջնականապես հաղթական դուրս եկան և փախուստի մատնեցին մուսուլմաններին, ու պաշարելով գրավեցին Թիֆլիսը և այնտեղի բազմաթիվ մուսուլմաններին ջարդեցին։ Թիֆլիսի մեջ հաստատվելուց հետո նրանք քաղցրությամբ վերաբերվեցին ժողովրդի հետ և նրան հպատակ դարձրին։

Այս կերպով քուրջերը զորացան և մերթ Առանի, մերթ Ադրբեջանի և մերթ Խլաթի մուսուլմանների վրա էին հարձակվում, մինչդեռ մուսուլման իշխանները, փոխանակ այս վտանգով մտահոգվելու, անձնատուր էին եղել հարբեցության և ապօրեն արարքների, մինչև որ նրանց վրա հիջրի 623 թվականին 26 թ. հարձակվեց Ջալալագդին Մանքուբուդի իբն-Խորեզմշահը և տիրեց Թիֆլիսին¹¹⁷ և նրանց դեմ մղած բոլոր կռիվների մեջ հաղթական եղավ ու զարհուրելի ջարդ տվեց քուրջերին։ Ապա կառավարիչ և հարկ նշանակելով, հեռացավ։ Այդ կառավարիչը վատ վարվեց բնակիչների հետ, որի պատճառով նրանք մնացած քուրջերին կանչելով հանձնեցին քաղաքը, և խորեզմյանները փախուստ տվեցին այնտեղից ու գնացին իրենց իշխանի մոտ։ Քուրջերը, սակայն, վախենալով, որ Խորեզմշահը կրկին անգամ կհարձակվի իրենց վրա, հրդեհեցին քաղաքը և հեռացան այնտեղից հիջրի 624 թվականին (1226 թ. դեկտեմբերի 22—1227 թ. դեկտեմբերի 11)։

Այս է վերջին տեղեկությունը, որ քաղեցի Թիֆլիսի մասին։

Էջ 864

84. Թ ա լ ր ա ղ ի ր¹¹⁸ — تل لاشر (Թալաշար)

Ամուր բերդ և ընդարձակ գավառ՝ Հալեբից դեպի հյուսիս տարածվող։ Նրա և Հալեբի միջև երկու օրվա ճանապարհ է։ Բնակիչները քրիստոնյա հայեր են։ Ունի արվարձաններ, շուկաներ ու բազմամարդ է։

էջ 866

85. Թ ա լ Ջ ու ր ա յ ր¹¹⁹ — نل جبیر

Այս քաղաքի և Տարսոնի միջև 10 մղոնից պակաս հեռավորություն կա: Անունն առնված է անտիոքացի մի կտրիճ մարտիկից, որը այդ վայրում կռվեց:

86. Թ ա լ Հ ա մ ա ղ¹²⁰ — نل حامد

Մսիսի սահմանակից բերդ է:

էջ 867

87. Թ ա լ Հ ու մ¹²¹ — نل حوم

Դարձյալ Մսիսի սահմանագծում մի բերդ է:

էջ 869

88. Թ ա լ Կ ու ր ա ղ¹²² — نل قرد (Թլկուրան)

Հայտնի բերդ է Հայոց երկրում Շաբախտանի կողմերում:

էջ 895

89. Թ ա Վ կ ա տ¹²³ — نل فات (Թոգատ)

Ռումի երկրում մի փոքր քաղաք՝ Կոնիայի և Սվաղի միջև: Ունի ամուր բերդ՝ հաստատ կառուցվածքով: Նրա և Սվաղի միջև երկու օրվա ճանապարհ է:

էջ 921

90. Ա լ Թ ու ր ք ու ր¹²⁴ — ا ل ثور (Թառթառ)

Զույգ զետեք Առանում կամ Արմինիայում, որոնք կոչվում են Մեծ Թուրթուր և Փոքր Թուրթուր: «Նվաճումների դրքում» ասված է, թե Սալման իբն Ռաբիան իջավ այդտեղ, երբ Պարտավ հասավ: Այդ զետեք քաղաքից մի փարսախ հեռավորություն ունի:

91. Աղ-Թ աղ Ե կամ՝ Ա ս — Ս աղ ¹²⁵ الغفر

Այն բոլոր վայրերը, որոնք թշնամու երկրին մոտ են, կոչվում են «Թուղուր», և դրանք կազմում են սահմանային անցքեր։ Կան բազմաթիվ վայրեր, որոնց մեջ Շամի Թաղը, որ թուղուրների մի ամբողջություն է, և այդ անվան ներքև բովանդակվում են բազմաթիվ երկրներ, որոնք ծանոթ են Բիլադ Իբն-Լավուն* անունով։ Կենտրոնական գլխավոր քաղաք չունի այն, որովհետև քաղաքների մեծ մասը արժեքով հավասար են, և այդ քաղաքներից ամեն մեկը կենտրոնական քաղաք կոչվելու արժանի է ըստ ժողովրդի կարծիքի։ Թաղի քաղաքներից մեկն է Բայասը, որտեղից մինչև Իսքենդերունա մեկ օթևան է և Բայասից մինչև Միսիս երկու օթևանի հեռավորություն է։ Միսիսից Անարզաբա՝ մեկ օթևան, և Միսիսից Ադանա՝ դարձյալ մեկ օթևան։ Ադանայից Թարսուս մեկ օրվա ճանապարհ է, իսկ Թարսուսից ալ-Ջուզաթ երկու օրվա ճանապարհ է։ Թարսուսից Ուլաս՝ նույնպես երկու օրվա ճանապարհ։ Բայասից մինչև Քանիսաթ՝ առ-Սավդա՝ մի օրից նվազ։ Բայասից Հարունիա նույն հեռավորությունն է և Հարունիայից մինչև Մարաշ, որը Միջագետքի Թուղուրից մեկ օրից նվազ ճանապարհ հեռու է, նույնպես նույն հեռավորությունն է։

Այդ շրջանի նշանավոր քաղաքներից են Անտիոքը, Բաղրասը և ուրիշներ, իսկ մեր հիշածները ամենից ավելի նշանավորներն են։

Ահմադ Իբն Յահյա Իբն Ջաբիրը վկայում է, որ Շամի Թուղուրը գրավվեց Օմար և Օթման խալիֆաների օրով, և ապա Անտիոքն ու մյուս հիշյալ վայրերը կոչվեցին «Ավասիմ»**։ Մուսուլմանները այդտեղից անցնում էին դեպի հույների երկիրը արշավելու համար։

Իսքանդարունայի և Թարսուսի միջև հույները ունեին բերդեր և դինապահեստներ, որոնք հետո մուսուլմաններն օգտագործեցին և մինչև այսօր էլ օգտագործում են այդ ճանապարհներով անցնելու համար։ Հերակլ կայսրը այդ բերդերի բնակիչներին տեղահանել և ցրել էր, և երբ մուսուլման բանակները արշավեցին, ոչ ոքի չէին գտնում այդ բերդերի մեջ, բայց մոտերքում դարան մտած հույները հանկարծակի հարձակվում էին բանակից հեռացող մահմեդականների վրա։

* Լևոնի որդու Լրկիր—Հայկական Կիրիկիա։

** Սահմանային նահանգ։

Ձմեռային և ամառային արշավանքների հրամանատարները երբ Ռումի երկիրն էին մտնում, պահակազոր էին դնում իրենց հասած վայրի և սահմանի միջև, մինչև իրենց վերադարձը:

Բաղրասի կիրճից այն կողմ անցնող առաջին զորավարի մասին կարծիքները տարբերվում են: Ոմանք ասում են, թե Մայսարա իբն-Մասլուկ ալ-Աբսին, Աբու Օբայդայի զորավարներից մեկը առաջին անգամ անցավ այդ կիրճերից, որտեղ հանդիպեց հուլյնի-րին, որոնց հետ էին Ղասսան և Տանուխ ցեղերի պատկանող արաբացի զնդեր, որոնք հետևում էին Հերակլ կայսրին: Նա հարձակվելով ջարդեց շատերին, ապա Աբու Օբայդան, որը գտնվում էր Անտիոքում, նրան օղնության ուղարկեց Մալիք ալ-Աշթար ան-Նախային: Ուրիշները ասում են, թե կիրճից առաջին անգամ անցնողն եղավ Ումայր իբն Սաադ ալ-Անսարին ձիավորներով: Ապա Հալեբի վրա հարձակվեցին հուլյսերը հիջրի 351 թվականին (962—963): Բնակիչներից ջարդեցին ինչքան որ կարողացան: Սայֆ ադ-Դաուլան տկարացած լինելով Ասորիքը թողեց առանց պաշտպանութան և վերադարձավ Մուֆարղին և այդպիսով Թաղրը մինչև Համաթ դատարկված լինելով՝ նիկեֆորը եկավ դեպի Ասորիք պաշարեց Մսիսը, գրավեց այն, հետո Թարսուսը և շրջակա քաղաքները: Եվ այս տեղի ունեցավ հիջրի 354 թվականին (965): Նրկիրը մնաց նրանց ձեռքում, մինչև որ այդ վայրերի իշխանությանը տիրացավ Լևոն հայը, որի սերնդի ձեռքն էլ գտնվում է այն մինչև օրս:

ԵՐԿՐՈՐԿ ԶԱՏՈՐ

Էջ 20

92. Ձ ա ր ա լ յ ո ռ¹²⁶ — جبل جور (Ճապաղջուր)

Մի ընդարձակ դավառի անուն է Արմինիայում Դիարբեքրի սահմանակից: Բնակիչները Քրիստոնյա հայեր են: Ունի բերդեր և գյուղեր:

Էջ 56

93. Ձ ո ռ խ ա ր ա ռ ի¹²⁷ — جر خند.

Փոքր քաղաք Հայաստանում կամ Ադրբեջանում, որտեղ մահացավ Օբայդուլահ իբն Ալի իբն Համզան, որը ծանոթ է իբն Մա-

րաստանիա անվամբ, և որ պատգամավորի պաշտոնով նասրի կողմից ուղարկվեց Թիֆլիս: Վերադարձին, երբ հասավ այս քաղաքը, մահացավ հիշրի 599 թվականին (1202—1203) Զիլկադե ամսում: Նա ուսյալ և զիտնական մարդ էր:

էջ 57

94. Ջ ու ռ զ ա կ ի լ¹²⁸ — جرّ ذقيل

Ազ-Ջավադանի կողմերում մի բերդ, որը Բուխտիե քրդերի պետության աթոռանիստ վայրն է, ինչպես տեղեկացրեց ինձ իմամ Աբուլ-Հասան Ալի իբն Մուհամմադ իբն Աբդլբարիմ իբն ալ-Աթիր ալ-Ջազարին:

էջ 58

95. Ջ ու ռ զ ա ն¹²⁹ — جرّان

Արմինիայի կողմերում մի երկիր է, որի մայրաքաղաքն է Թիֆլիսը: Իբն ալ-Քալբին վերցնելով իբն Կութամից պատմում է, թե Ջուրդանը և Առանը սահմանակից են Արմինիայի դռներին, իսկ Առանը, որը Պարտավի շուրջը գտնվող երկիրն է՝ կից է Դայլամին: Ջուրդանի բնակիչները Նոյից սերած ցեղ են և որդիներն են Քասլուխիմ, իբն Լանթա, իբն Յունան, իբն Յաֆեթի: Ալի իբն Հուսայնը ասում է «Մրուշում» թե աբխազների երկիրը պատկանում է Ջուրդիներին: Իսկ Քուրջ և Ջուրդ նույն ժողովրդի տարբեր անուններն են:

Ասում են, թե նրանք մեծ ժողովուրդ են, ունեն իրենց թագավորը, որը ներկայումս կոչվում է Թանբադի, և այդ թագավորի տերությունը կոչվում է Մասջիթ Զիլ-Կարնայն: Նրանք պատկանում են քրիստոնեական կրոնին:

Աբխազներն ու Ջուրդիները խարաջ էին վճարում Թիֆլիսի սահմանային կառավարչին այն օրից, երբ Թիֆլիսը գրավվեց, և մուսուլմաններն այնտեղ բնակություն հաստատեցին՝ մինչև Սուտավաքիլի օրերը, երբ այնտեղ կար մի մարդ՝ Իսհակ իբն Իսմայիլ անվամբ, որ ապստամբեց և իր մոտ գտնվող մուսուլմանների օգնությամբ շրջապատի ժողովուրդներին ենթարկեց իր իշխանությանը և նրանցից ջիզիա գանձեց: Նրանից այն կողմերում վախենում էին ամենքը, մինչև որ Մուտավաքիլը նրա դեմ ուղարկեց Բուդա թուրքին՝ մեծ բանակով: Նա արշավեց Թիֆլիսի սահմանի վրա, ևրկար յամանակ կովեց, մինչև որ սրի ուժով գրավեց քաղաքը և

սպանեց Իսհակին, որովհետեւ նա մերժեւ էր հպատակվել Սուլթանին: Այդ օրվանից սկսած Սուլթանի հեղինակութիւնը նվազեց սահմանային այդ գոտում, որտեղ ռմբոստները իրենց հետապնդած նպատակներով և հարուցած թշնամութիւններով թուլացրին նրա հեղինակութիւնը շրջակայքի բնակիչների մոտ ու արգելք եղան ջիզիայի վճարման, այսպիսով, արագացրին Թիֆլիսի կորուստը, մինչև որ քուրջերը տիրացան Թիֆլիսին հիշրի 515 թվականին (1121 թ. մարտի 22—1122 թ. մարտի 11):

Թիֆլիսի գրավման մասին արդեն խոսել ենք «Թիֆլիս» անվան տակ: Մոտադիտ Ալա Ալլահ խալիֆի ժամանակ այդ վայրերում, ինչպես և Առանում, ապստամբեց մի մարդ, որը կոչվում էր Մուհամմադ իբն Արղալլահ ալ-վահիդ ալ-Տամիմի ալ Յամանի:

Հջ 65

96. Ջ ու ռ ն ա — ج. ر. ن. (րառնի)

Քաղաք Հայաստանի կողմերում, Դաբիլի մոտ, որը գրավեց Հաբիբ իբն Մասլամա ալ-Ֆիհրին:

էջ 72

97. Ջ ա գ ն ա կ¹³⁰ — ج. ا. ن. ك. (Գանձակ)

Բարգավաճ փոքր քաղաք Ադրբեջանում, Մարաղայի մոտ, որտեղ կան խոսքերի ժամանակից մնացած շենքերի և կրակատների ավերակներ:

էջ 72

98. Ջ ա գ ի ռ ա¹³¹ — ج. ا. ر. ا. (Զարա)

Այն երկրամասն է, որ գտնվում է Տիգրիսի և Եփրատի միջև, Ասորիքին սահմանակից: Ընդգրկում է Դիար Մուղարը և Դիար Բաքրը: Ալ-Ջադիրա* է կոչվում, որովհետև բնկնում է երկու գետերի՝ Տիգրիսի և Եփրատի միջև: Այդ գետերը գալիս են Ռումի երկրից և առաջանալով, Բասրայի մոտ միանում են իրար, ապա միասին թափվում ծովը: Միջագետքի կլիման առողջարար է, բուսականութիւնն ու արտադրութիւնը գերազանց, բարիքներով լիառատ:

* Նշանակում է կգծի:

Այնտեղ կան մեծ քաղաքներ և բազմաթիվ բերդեր ու ամրոցներ: Կլիսավոր քաղաքներից հիշենք Խառանը, Ուռհանը, Ռակկան, Ռաս Այնը, Նիզիբինը, Սանջարը, Խաբուրը, Մարդինը, Ամիդը, Մուֆարկինը, Մուսուլը և այլն, որոնց յուրաքանչյուրի մասին խոսված է հատուկ գլխի տակ: Բնակիչների մասին հորինված են պատմության գրքեր:

(Ավանդաբար տալիս է հին շրջանի պատմությունը.— ծանոթ. թարգմ.):

Սալֆ իբն Օմրանը հիշատակում է, թե Սաադ իբն Աբի Վալասը, երբ հիջրի 17 թվականին հիմնեց Քուֆան, հույները հավաքվեցին և պաշարեցին Աբու Օբայդա իբն ալ-Ջարրահին և նրան ընկերացող մուսուլմաններին՝ Հիմսում: Օմարը գրեց Սաադին, որ օգնություն համար փութով ուղարկի Իբաքի մուսուլմաններից մի բանակ Աբու Օբայդային: Նա էլ ուղարկեց բանակներ, որոնց հրամանատարների մեջ էր գտնվում Իյադ Իբն Ղանմը: Երբ Հիմսում գտնվող հույները լսեցին Իբաքի ժողովրդի՝ իրենց վրա շարժվելու մասին, հեռացան Հիմսից և գնացին իրենց երկիրը: Այն ժամանակ Սաադը գրեց Իյադին, որպեսզի արշավի Ջազիրայի վրա: Նա արշավեց հիջրի 17 թվականին և գրավեց այն:

Պետք է ասել, որ Ջազիրան ամենահեշտ գրավված երկիրն է եղել, որովհետև երբ բնակիչները տեսան, թե իրենք գտնվում են Իբաքի և Ասորիքի միջև և այդ երկուսն էլ մուսուլմանների ձեռքն են գտնվում, հպատակություն հայտնեցին և հաշտություն կնքեցին՝ Զիզիա և Խարաջ վճարելու պայմանով:

(Հեղինակը տալիս է դրավման պարագաները՝ բաղելով արար ծանոթ պատմագրերից.— ծանոթ. թարգմ.):

Էջ 82

99. Զ ի ու ռ ա լ-վ ա լ ի ղ¹³² — جسر الوليد

Կամուրջը գտնվում է Մսիսից Ադանա տանող ճանապարհի վրա, 9 մղոն հեռավորությամբ: Առաջին անգամ այն կառուցեց Վալիդ իբն Եզիդ Աբդլմալիք իբն Մրվանը¹³³: Հետո նորոգեց Մուսաբմը հիջրի 225 թվականին (839—840):

100. Ջ ու լ Ր ա ր¹³⁴ — حلاط

Հուքամ լեռներում մի վայր՝ Անտիոքի և Մարաշի միջև, որտեղ Սայֆ ադ-Դաուլա իրն-Համդանը զենքով չափվեց հույների հետ և փառք ստացավ:

էջ 132

101. Ջ ա ն գ ա¹³⁵ — حنّان (Գանձակ)

Առանի մեծագույն քաղաքի անունն է, որ դանվում է Շիրվանի և Ադրբեջանի միջև և որը ժողովուրդը կոչում է Քանջա՝ նրա հեռավորությունը Պարտավից 16 փարսախ է:

էջ 144

102. Ա լ Ջ ու ղ ի¹³⁶ — الجودی

Հեռ է Տիգրիսի արևելյան կողմը, Մուսուլի ենթակա քաղաքներից Ջազիրաթ իբն Օմարի վրա իշխող: Նրա վրա կանգ առավ Նոյի տապանը, երբ ջրերը իջան:

Թավրաթի՝ մեջ գրված է, թե ամենազոր մեծն Աստված հրամայեց Նոյին, որ մի տապան շինի 300 արմնկաչափ երկայնությամբ և 50 լայնությամբ և 30 խորությամբ: Այդ տապանը տոսախ փայտից էր շինված ու ձյութով ծեփված: Զրհեղեղը պատահեց Նոյի կյանքի 600-րդ տարում, երկրորդ ամսվա 15-րդ օրում: Անձրևը տևեց 40 օր և 40 գիշեր և ջուրը մնաց երկրի երեսում 150 օր: Երկրորդ ամսվա 17-րդ օրը տապանը նստեց Զուդի լեռան վրա: Իսկ Նոյի կյանքի 601-րդ տարվա առաջին ամսվա օրում ջուրը բաշվեց երկրից ու երկրորդ ամսվա 27-րդ օրում դետինը շորացավ: Նոյը գուրս եկավ տապանից իր հետ դտնվողներով, խորան և տառար կանգնեցրեց և բարձրյալ աստուծո ղոհ մատուցեց:

(Այս բոլորը բառ առ բառ Աստվածաշնչի արաբերեն թարգմանությունից է մեջբերված. — Ժանոթ. թարգմ.):

Նոյի տաճարը մինչև հիմա մնում է Զուդի լեռան վրա:

էջ 170

103. Ջ ա յ և ա ն¹³⁷ — جیحان

Մսիսի գետն է, Ասորիքի սահմանագլխի վրա, բխում է Ռումի երկրից և հոսում մինչև Քաֆրարիա քաղաքը՝ Մսիսի վերևում: Այդ

* Աստվածաշունչ:

քաղաքում դետի վրա կա մի կամուրջ՝ ումի քարից կառուցված. զարմանալի շինություն է դա, հին ու լայն: Գետը Մսիսից անցնելուց հետո բաժանվում է չորս ճյուղերի և թափվում Ասորիքի ծովը:

էջ 183

104. Ա լ-Հ ա ր ի ք ու Ա լ-Հ ու վ ա յ ր ի ք¹³⁸ — الحارث و

الحویرث

Արմինիայի մեջ երկու լեռներ են, որոնց վրա են գտնվում Հայաստանի թագավորների շիրիմները իրենց զանձերով: Ասում են, թե Պլինիոս իմաստունը¹³⁹ կախարդել է այդ լեռները՝ որպեսզի մարդիկ չկարողանան բարձրանալ վերև: Մաղայինին ասում է, որ Հարիսը և Հուվայրիթը, որոնք Դվինի մոտ են գտնվում, իրենց անունն ստացել են Հուվայրիթ իբն Օկբայից և Հարիթ իբն Ամրուից, որոնք Սալման իբն Ռաբիայի հետ Հայաստան են եկել, և նրանք առաջիններն են, որ մուտք գործեցին այդ լեռները, որոնք կոչվեցին նրանց անուններով:

Իբն ալ-Ֆակիհը պատմում է, թե Արմինիայում Արաքսի եզերքին հազար քաղաքներ կային, և Աստված նրանց ուղարկեց մի մարգարե Մովսես կոչված (բայց ոչ Ամրանի որդի Մովսեսը), որպեսզի նրանց ասածու հավատին հրավիրի, բայց նրանք մերժեցին ու քարկոծեցին և նրա հրամանն անսաստեցին. նա էլ անիծեց նրանց ու Աստված նրանց վրա շրջեց Հարիսը և Հուվայրիթը և ասում են, թե այդ բնակիչները թաղված են նրանց տակ:

էջ 188

105. Հ ա ն ի¹⁴⁰ — حانى

Մի ծանոթ քաղաքի անուն է Դիարբաքրում, որտեղ երկաթի հանք կա, որը արտահանվում է դեպի ուրիշ երկրներ:

էջ 218

107. Ա լ Հ ա դ ա ք¹⁴¹ — الحديث

Ամուր բերդ է Մալաթիայի, Սումայսաթի և Մարաշի միջև և մաս է կազմում սահմանային գոտում: Կոչվում է նաև «ալ Համ-

բա»*, որովհետև հողը ամբողջութեամբ կարմիր գույն ունի: Բերդը սարի գագաթին է գտնվում և կոչվում է Ալ-Ուհայդաբ:

էջ 234

108. Ա. լ շ ա ռ ր ի ա¹⁴² — الحربية

Հայտնի թաղամաս է Բաղդադում, որ իր անունը առել է քաղաքի կառավարիչ Հարբ իբն Աբդալլահ Ալբախի ար-Ռավանդի զորավարի անունից: Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուր խալիֆի ժամանակ հիշրի 147 թվականին (764—765) նա կովեց թուրքերի դեմ, երբ Աշտարխան խորեզմին խազարների և թուրքերի հետ անցավ Դարբանդից և ասպատակեց Արմինիայի սահմանները. շատ մուսուլմանների սպանեց. շատերին էլ դերի վերցրեց ու դրավեց թիֆլիսը:

էջ 246

109. Հ ա ռ ն ա կ¹⁴³ — أحرناق

Արմինիայում մի հանքավայր:

էջ 276

110. Հ ի ս ն Ղ ի ա դ¹⁴⁴ — حصن زياد

Գտնվում է Արմինիայի հողի վրա և ներկայումս ծանոթ է խարտաբերդ անվամբ: Գտնվում է Ամիդի և Մալաթիայի միջև և ավելի մոտ է վերջինին:

էջ 277

111. Հ ի ս ն Թ ա լ ի Ր¹⁴⁵ — حصن طالب

Հայտնի բերդ է Հիսն Քալֆայի մոտ, որտեղ գտնվում էին Ալ-Ջուբիա կոչված քրդերը, որոնց հաղթեց Կարա Արսլան իբն Դավուդ իբն Սուլեյմանը, Հիսն Քալֆայի տերը՝ հիշրի 560 թվականից հետո:

էջ 277

112. Հ ի ս ն Ղ ի-Լ-Ք ի ա ա¹⁴⁶ — حصن ذي الكلاع

Գտնվում է հունական սահմանադրություն, Մսիսի մոտ: Ասում

* Կարմիր:

են, թե այն կոչվում է Քիլա*, որովհետև կառուցված է երեք բերդերի վրա: Ասում են, թե այդ վայրի հունարեն անունն է «աստղերի մոտ բերդ»:

էջ 277

113. Հիսն Քայֆա¹⁴⁷ — حصن كيفا^o

Այս քաղաքը Քայրա էլ է կոչվում, որը կարծեմ նրա հայերեն անունն է: Դիարբաքրի նահանգում, Տիգրիսի վրա իշխող մի մեծ բերդաքաղաք է, որ տարածվում է դեպի երկու ափերի վրա: Ունի Տիգրիսի վրա կառուցված կամուրջ, որը հենվում է մի ղույզ կամարների վրա: Ինձ ծանոթ քաղաքների մեջ նրանից ավելի մեծ կամուրջ ունեցող չեմ տեսել:

Հիսն Քայֆան պատկանում է Ամիդի տիրոջը, որը Դավուդ իբն Սուկման իբն Օրտոկի զավակներից է:

էջ 278

114. Հիսն Մանսուր¹⁴⁸ — حصن منصور

Դիար Մուդարի նահանգում՝ Եփրատի արևմտյան կողմը, Սումայսաթի մոտ: Նախապես քաղաքն ուներ պարիսպ, խրամ և երեք դռներ, կենտրոնում՝ դույակ ու բերդ կրկնակի պարսպով: Հիսն Մանսուրից մինչև Զիբաթրա մի օրվա ճանապարհաչափ է: Քաղաքը կոչվում է այս անունով՝ Մանսուր իբն Ջավանա իբն ալ Հարիթ ալ-Ամիդի ալ-Կայսիի անունով. սա այնտեղ էր հաստատված Մրրվան իբն Մուհամմադի¹⁴⁹ օրերում դիմադրելու համար թշնամուն, և հավաքել էր շատ զորագնդեր Ասորիքից, Ջազիրայից և Արմինիայից: Մանսուրը Ուռհայի բնակիչների վրա դրվել էր այն ժամանակ, երբ սկզբնական շրջանում նրանք դիմադրում էին Աբասյան խալիֆայությանը: Նրանց պաշարեց Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուրը¹⁵⁰, նա՝ որ իր եղբորը—Ալ-Սաֆֆահին¹⁵¹ Արմինիայի և Ջազիրայի վրա կառավարիչ էր կարգել: Երբ քաղաքը դրավվեց՝ Մանսուրը այնտեղից փախավ:

էջ 279

115. Ալ-Հուսուս¹⁵² — الحوض

Քաղաք Մսիսի մոտ, Ջայհան գետի աջակողմյան կողմում: Այն հիմնեց Հիշամ իբն Արղլմալիքը: Շրջապատված է խրամով:

էջ 341

116. Ալ-Համմա¹⁵³ — الحمدة

Հոսուն ջրի ակ է Սղերդի և Ջաղիրա իբն Օմարի միջև, Տիգրիսի վրա: Այստեղ գալիս են հեռավոր վայրերից՝ նրա ջրերի մեջ բուծվելու համար: Այստեղ լինում է տարեկան տոնավաճառ և ուխտագնացութիւն:

էջ 380

117. Հալզա¹⁵⁴ — الحان (հիլան)

Գավառ, որն ունի ծառաստաններ և բանջարանոցներ, արագահոս աղբյուրներով: Գտնվում է Սղերդի մոտ, Դիարբաքրում: Արտադրում է շագանակ և կաղին: Իսկ արքակաղինը, բացի այստեղից, հնարավոր չէ գտնել ոչ Իրաքում, ոչ Ջաղիրայում և ոչ Ասորիքում: Նասրն ասում է, թե Հալզանը Արմինիայի քաղաքներից է, Շիրվանին մոտիկ: Այն գրավվեց Սալման իբն Ռաբիայի կողմից:

էջ 383

118. Ալ Խաբու¹⁵⁵ — الخابو

Ռասա ալ-Այնի և Եփրատի միջև գտնվող մի մեծ գետակի անուն է, որը իր անունը տվել է բազմաթիվ քաղաքներ պարունակող միջագետյան մի ընդարձակ նահանգի: Այս նահանգի մասն են կազմում Կարկիսիա, Մաքսին, Միջգալ, Արաբան քաղաքները: Գետակը բխում է Ռասա ալ-Այնում գտնվող ակերից, հետզհետե ընդլայնվում է նիզիբինի և Հերմասի գետակների միացումով, ոռոգում է այդ նահանգի դաշտերը և թափվում Եփրատ գետի մեջ՝ Կարկիսիայի մոտ:

Կա մի ուրիշ մեծ գետակ ևս խաբուր կոչված, Տիգրիսի արևելյան կողմում Մուսուլի ենթակա ալ-Հասանիա գավառում: Այն բխում է ալ-Ջավազանից և ոռոգելով այդ գավառի դաշտերը թափվում է Տիգրիսի մեջ: Մասուդին ասում է, որ այս գետը բխում է Արմինիայից և թափվում Տիգրիսի մեջ՝ քրդական հողում Բասուրայն և Ֆիսարուր քաղաքների միջև, որոնք ենթակա են Մուսուլին:

էջ 407

119. Խ ա զ զ ա դ ու ն ա¹⁵⁶ — خذ قدومه

Կոչվում է նաև Խաղաղունա: Այն սահմանագոտին է, որի մեջ են գտնվում Միսիսը, Տարսոնը, Ադանան և Անարզարան: Կոչվում է նաև Ղաղաղունա:

էջ 417

120. Խ ա ր տ ր ե ր դ¹⁵⁷ — ت ر ت (Խարբերդ)

Հայերեն անունն է ծանոթ այն բերդի, որը Հիսն Զիադ անվամբ է ճանաչված և որը Բանու Համդանի ստացվածքն է և գտնվում է Դիարբաքրից հեռու: Նրա ու Մալաթիայի միջև երկու օրվա ճանապարհաչափ կա և երկուսի միջև Նփրատ գետն է անցնում: Ուսամա իբն Մունկիդը¹⁵⁸ գրում է մի բանաստեղծության մեջ, դանց առնելով տառը.

«Խարբերդի հիվանդանոցները սև են:

Կրակը ղզեցուցած է նրանց սուգի ղզեստներ» և այլն:

էջ 422

121. Խ ի ր ա¹⁵⁹ — خرس

Արմինիայում Բերդաքաղաք է, Շիրվանի ծովեզրում, որտեղի բնակիչների հետ Մրվան իբն Մուհամմադը հաշտություն կնքեց:

էջ 423

122. Խ ա ր շ ա ն ա¹⁶⁰ — خرشنه

Ռումի երկրի մեջ, Մալաթիայի մոտ մի քաղաք է, որի վրա արշավանք կատարեց Սայֆ ադ-Դաուլա իբն Համդանը:

էջ 427

123. Խ ու ո ա մ¹⁶¹ — خرم

Այս բառի պարսկերեն նշանակությունն է ուրախություն: Դավառ է Արդաբիլում: Նասրն ասում է, թե իր կարծիքով խուրամյանները, որոնցից էր Բաբեկը, այստեղից են վերցրել իրենց անունը:

Պարսկերեն լեզվով «խուռոամիա» կոչվում են նրանք, որոնք օրինավոր և թույլատրելի են համարում ամեն կարգի հաճույքներ հետապնդելը:

էջ 436

124. *Isaqar*¹⁶² — خزر

Դարբանդից այն կողմ, Զիլկարնայնի պատնեշի մոտերքը, թուրքական երկիր է, որը ըստ ոմանց Նոյի թոռան անունով է կոչված: «Քիտաբ ալ-Այն»-ը ասում է, որ փոքր աչքեր ունեցող մի ժողովուրդ են խազարները:

Ահմադ իբն Ֆադլանը, որ Մուկտադիր¹⁶³ խալիֆի կողմից պատվիրակ էր ուղարկված ալանների մոտ, իր տեսածները նկարագրելով մի թղթակցության մեջ գրում է, թե խազարների երկիրը ունի մայրաքաղաք՝ Իտիլ* կոչված: Իսկ Իտիլ գետն** էլ հոսում է այդ երկրով և գալիս է ուսների և բուլղարների երկրից: Իտիլ քաղաքը բաժանվում է երկու մասերի: Ընդարձակագույն մասը ընկնում է գետի արևմտյան կողմը, իսկ մյուս մասը՝ գետի արևելյան կողմը: Թագավորը բնակվում է քաղաքի արևմտյան մասում, իսկ թագավորի անունը իրենց լեզվով «Յալաք» կամ «Բաք» են ասում: Քաղաքի այս արևմտյան մասը գրեթե մի փարսախ երկարություն ունի և շրջապատված է պարսպով: Նրանց բնակարանները կապերտից վրաններ են, կան նաև փոքրաթիվ հողաշեն տներ: Ունի շուկաներ և բաղնիքներ: Այնտեղ ապրում են բազմաթիվ մուսուլմաններ, և ասում են, թե նրանց թիվը տասն հազարից ավելի կլինի, և մոտ երեսուն մզկիթներ ունեն:

Թագավորի պալատը գետեզերքից հեռու է դրնվում և շինված է թրծված աղյուսից. բացի թագավորից ուրիշ ոչ ոք չի կարող աղյուսից տուն կառույցել: Պարսպն ունի չորս դռներ, մեկը դեպի գետն է բացվում և մեկ ուրիշը՝ դեպի անապատը, որը քաղաքի հետևում է տարածվում: Իրենց թագավորը հետևում է հրեական կրոնին:

Խազարները բաղկացած են մուսուլման, քրիստոնյա, կռապաշտ և հրեա հատվածներից: Մեծամասնությունը մուսուլման և քրիստոնյա են. փոքր մասը միայն հրեա են: Հակառակ այդ բանին,

* Աստրախան:

** Վոլգա:

թագավորը և մեծ պաշտոնյաները հետևում են հրեական կրոնին: Բնակիչները կոապաշտական սովորություններ ունեն և իրար են պաշտում ի նշան հարգանքի: Երկրի օրենքները հակառակ են մուսուլմանական, հրեական և քրիստոնեական օրենքներին:

Թագավորի բանակն ունի տասներկու հազար հեծյալ զինվոր, և երբ նրանցից մեկը մահանում է, նրա փոխարեն մի նորն են առնում, որով հիշյալ թիվը չի նվազում երբեք: Պարենաբաժինը քիչ է և բաշխվում է երկար ընդհատումներով: Պատերազմի կամ ծանր վտանգի դեպքում այդ բանակը հավաքվում է:

Խաղարների եկամուտն է կազմում առևտրի վրա դրված տասանորդ տուրքը և մաքսատուրքը, որը գանձվում է բոլոր ճանապարհների, ծովերի և դետերի երթևեկներից: Տուրքեր են դրված նաև ուտելիքի, բնակելիքի և այլ առարկաների վրա: Տուրքը դանձում են նաև թաղերի և շրջակայքի բնակիչներից:

Թագավորը նշանակել է ինը դատավորներ՝ հրեա, քրիստոնյա, մուսուլման և կոապաշտ, որոնք ժողովրդի դատական գործերով են զբաղվում:

Ժողովրդից որևէ անհատ չի կարող թագավորին ներկայանալ որևէ խնդրի համար. դատավորներն են, որ թագավորի հետ հաղորդակցում են մի դեպքի միջոցով, որին տեղեկագիր են ներկայացնում դատաստանական գործերի վերաբերյալ: Դեպքներ թագավորի հրամանը հաղորդում է դատավորներին, որոնք գործադրում են այդ հրամանը:

Այս քաղաքը շրջապատված չէ դյուղերով, բայց ունի բազմաթիվ ընդարձակ դաշտեր: Ժողովուրդը դաշտ է դնում ամառը, մինչև 2 փարսախ հեռավորությամբ, ցանում է, ապա քաղում է բերքը և բերում քաղաք՝ մասամբ դետի ճամփով, մասամբ էլ անապատի ճամփով, սալների վրա: Ժողովրդի սնունդը սովորաբար բաղկացած է բրնձից և ձկնեղենից: Իրենց պետք եղած մյուս առարկաները ներմուծում են ուսների, բուլղարների և Քույաբայի երկրից:

Խաղարների մայրաքաղաքի արևմտյան կիսում է գտնվում վաճառականների մեծ մասը, որոնք մուսուլման են: Այստեղ են նաև վաճառանոցները:

Խաղարների լեզուն տարբեր է թուրքերի և պարսիկների լեզվից և ոչ մի ուրիշ լեզվի չի նմանում: Խաղարներն իրենք էլ չեն նմանվում թուրքերին: Նրանք սև մազեր ունեն և բաժանվում են երկու ցեղերի: Կարախաղար կոչվածները, որոնք խիստ թուխ են սևին մոտեցող և հիշեցնում են հնդկական ցեղը, իսկ մյուս տեսակը սպիտակամորթ է, գեղեցիկ ու վայելչակազմ:

Կռապաշտ խաղարների մոտ թուլատրված է գերառությունը և
զերեվաճառությունը. նրանք վաճառում են իրենց զավակներին,
մինչդեռ հրեաներն ու քրիստոնյաները մեղք են նկատում զերի
վերցնելը, նույնը և մոսուլմանները:

Խաղարների երկիրը ոչինչ չի արտահանում, իսկ այլուրը,
մեղրը, մեղրամոր, հյուսվածքները, այծի կամ ուղտի մաղը այն-
տեղ ներմուծում են զրսից:

Խաղարների թագավորը կոչվում է մեծ Խաքան: Նա շորս ամի-
սը մի անգամ է տեսանելի լինում, այն էլ պտույտի պահին: Նրա
փոխանորդը կոչվում է Խաքան-բեհ: Նա է, որ վարում է բանակը,
տնօրինում պետական գործերը. դուրս է դալիս արշավանքների և
հրամայում իր շուրջը գտնվող իշխաններին: Նա ամեն օր ներկա-
յանում է Մեծ Խաքանին, որի առաջ լուռ խոնարհում է իր գլուխը ի
նշան հնազանդության: Նա ներկայանում է թագավորին բոկոտն և
ձեռքի մեջ մի ցախ բռնած, որը վառում է իբրև բարևի նշան, և որի
սպառումից հետո գնում նստում է թագավորի աջ կողմը, դահի
վրա: Նրա փոխանորդն է մի ուրիշ տնձ` Քունդուր-Խաքան կոչված,
իսկ սրան էլ մի ուրիշը, որ կոչվում է Ջավշիդար:

Օրենք է, որ այդ անձերից բացի ոչ ոք չի կարող ներկայանալ
թագավորին կամ խոսել նրա հետ: Նահանգների վարչությունը,
սպառիժների տնօրինությունը և պետական գործերի ղեկավարու-
թյունը բնկած են Խաքան-բեհի վրա:

Նրբ Խաքանը մեռնում է, նրա համար կառուցում են մի պա-
լատ, որը բաղկացած է լինում քսան սենյակներից: Այդ սենյակ-
ներից յուրաքանչյուրի մեջ բնակվում են մի զբոսայգի, որի հատակը
ծածկում են փշոված քարերով և վրան էլ սև ձյութ են սփռում: Այն-
վտակ է անցնում այդ տան վերևից և ներքևից. զբոսայգի շին-
վում է այս երկու հոսանքների մեջտեղ, որպեսզի, րստ իրենց հա-
մոցումի, նրան շմտենա ո՛չ սատանա, ո՛չ մարդ, ո՛չ որդ և ո՛չ էլ
սողուն: Թագումից հետո մեռելաթաղին գլխատում են, որպեսզի
հայտնի չլինի, թե որ սենյակի մեջ է թաղված թագավորը: Գերեզ-
մաբեր կոչվում է ջեննա, և ասում են, թե նա դրախտ մտավ: Սնն-
դանքի հատակում սփռված են լինում ոսկեզարդ մետաքսյա դի-
պալներ:

Խաղարների թագավորը ունենում է քսանհինգ կին, որոնք պետք
է լինեն արքայազուն իշխանուհիներ և ձեռք բերվեն կամ հո-
ժար կամքով կամ բռնի կերպով: Ունենում է նաև վերին աստիճա-
նի գեղեցիկ վաթսուն հարձեր: Կանաչը ու գերուհիները պալատի

մեջ առանձնացվում են վարագույրով ծածկված սաղավարների մեջ, որոնց ամեն մեկի մոտ կա մի փոքր վրան: Ամեն կին ունի մի ներքինի, որը իր պահուստն է: Երբ թագավորը ցանկանում է զիջել մի կնոջ հետ, լուր է ուղարկում համապատասխան ներքինուն, որը պահանջված գերուհուն անմիջապես բերում է մինչև թագավորի անկողինը, իսկ ինքը սպասում է թագավորի տաղավարի դռան առաջ: Երբ թագավորը կամենում է կնոջը պահել իր մոտ և չթողնել շուտով, աչքով է անում և հրամայում ներքինուն հետևել:

Երբ հաքանը ձիադնացության է ելնում, նրան հետևում է պահակախումբը, սակայն պետք է թագավորից մեկ մղոն հեռու մնա: Եթե մի հպատակ տեսնի թագավորին, պարտավոր է երեսի վրա ընկնելով՝ երկրպագության անի և զլուխը չվերցնի մինչև նրա անցնելը:

Թագավորի իշխանությունը տևում է քառասուն տարի: Եթե մի օր անդամ ցանկանա ավելի մնալ իշխանության վրա՝ իր հպատակները կամ պաշտոնյաները նրան կսպանեն, որովհետև նրան խելագարված կհամարեն:

Անհաջող արշավանքից փախչող զինվորը սպանվում է: Եթե փախստականը փոխարքա կամ զորական է, նրան իր կանանց և երեխաների հետ հանում են թագավորի առաջ և կնոջն ու երեխաներին հանձնում են ուրիշի, ինչպես և նրա կենդանիները, զենքերն ու տները, իսկ հանցագործին երկու կտոր անելով կամ խաչում են և կամ ծառի ճյուղից կախում: Պատահում է, որ թագավորը ներողամիտ է գտնվում և նրան կառավարիչ է նշանակում որևէ տեղ:

Մուսուլմանների վրա մի դատավոր է կարգված. նա կոչվում է «խազդ» և լինում է մուսուլման կրոնից և թագավորի դուլամներից: Նա տեղացի և առևտրով ճամփորդող մուսուլմանների դատն է տեսնում: Քաղաքում մուսուլմաններն ունեն մի մզկիթ, որտեղ ուրբաթ օրերը հավաքվում և աղոթում են: Մզկիթն ունի մի բարձր մինարե և մի քանի աղոթակոչներ (մուեզզին):

Հիշքի 311 թվականին (923 թ. 21 ապրիլի—924 թ. 8 ապրիլի) խազարների թագավորը լսելով, որ մուսուլմանները քանդել են Դար ալ-Բաբունջի եկեղեցին, ինքն էլ քանդել տվեց մզկիթի մինարեն և սպանեց աղոթակոչին: Ասում են, որ մզկիթն էլ պիտի քանդեր, եթե չվախենար, որ մուսուլմաններն էլ իրենց երկրում գոյություն ունեցող եկեղեցիները կքանդեն:

Խազարների թագավորի հպատակ ևն սլավները ու շրջակա մյուս ժողովուրդները, որոնց նա գիտում է որպես իր զերինները:

Ումանք կարծում են, թե նույն ինքը խաղարներն են Աջոջ-
Մառոթ¹⁶⁴ կոչված ժողովուրդը:

Էջ 415

125. Ա ի Խ ա յ ա ր ի ա¹⁶⁵ — آخاوارا

Ծագում է խաշար՝ բառից: Մսիսի մոտ մի լեռ է սահմանա-
դրտու մեջ, որտեղ մուսուլմանների հատուկ բանակատեղի է:

Էջ 457

136. Խ ի լ ա ր¹⁶⁶ — ܬܠܐ (Խլաթ)

Ամուր և հռչակավոր քաղաք, օժտված ամեն տեսակ բարիքնե-
րով, բնդարձակ ու պողառատ: Երկարությունն է 64 և $\frac{1}{2}$ և $\frac{1}{3}$, իսկ
լայնքը $39\frac{2}{3}$: Այն գրավեց Իյադ իբն Ղանմը, արշավելով Միջա-
դեսից, և քաղաքի պատրիկը հաշտություն կնքեց զԽահարկ և
արշան տուրք վճարելով: Հետո Իյադը վերադարձավ:

Միջին Հայաստանի քաղաք է, ունի բազմազան պատուհներ և
պատվական ու առատ ջրեր: Իսկ նրա ձմեռային ցուրտը՝ առածի
կարգն է անցել: Ունի մի լիճ¹⁶⁷, որի նմանը աշխարհում չկա. այն-
տեղ որսում են տառեխ կոչված ձուկը, որն արտահանվում է ուրիշ
երկրներ: Ես հանդիպեցի Բալխում և ինձ ասացին, թե Ղազնեում էլ
կա, և այդ վայրերի միջև հեռավորությունը չորս ամսվա ճանա-
պարհ է:

Իբն ալ-Քալբին ասում է, որ աշխարհի հրաշալիքներից է Խլա-
թի լիճը, որովհետև տասն ամիս շարունակ այնտեղ ոչ գորտ, ոչ
խեցգետին, ոչ էլ ձուկ է երևում, իսկ տարվա երկու ամիսներում
ձուկ է հայտնվում: Ասում են, թե երբ Կավատ մեծը հմայեց իր
երկրները, հմայողների պետք զնաց դեպի Արմինիա և երբ հասավ
Խլաթի լիճը, նա հմայեց ալն՝ տասն ամսվա համար, ինչպես հի-
շատակեցինք:

Էջ 459

127. Խ ա լ խ ա լ¹⁶⁸ — آخالا

Բառը նշանակում է կանանց ապարանջաններից մեկը^{**}: Քա-
ղաք և գավառ է Ադրբեջանի կողմում, Ջիլանի սահմանակից, լեռ-

* Արաբերեն նշանակում է փայտ:

** Խալխալը արծաթե ապարանջան — օղակն է, որը Արևելքի կանայք կրում են
իրենց թևերին կամ ոտներին:

ների մեջտեղ, որի գյուղերն ու մշակված հողերը գտնվում են բարձրագիւր սարերի վրա: Նրա և Ղազվիների միջև յօթ օրվա ճանապարհ է, իսկ դեպի Արգաբիլ՝ երկու օրվա ճանապարհ: Այս նահանգում կան ամուր բերդեր: Այցելեցի այնտեղ, երբ թաթարների առջևից փախուստ տվի գալով հորասանից 617 թվականին (1220—1221):

Էջ 463

128. Ա լ ի ա լ կ ա դ ու ն ա¹⁶⁹ — الخاقندون

Նույնն է, ինչ որ հազկագունան, որի մասին խոսեցինք իր տեղում, և որը կազմում է այն երկրամասը, որն ընդգրկում է Մսիսն ու Տարսոնը:

Էջ 470

129. Խ ա մ ր ա բ ե ր դ — ١٧٠ خرمرو

Քաղաք է Խլաթի կողմերում, որը նույնը չէ հարբերդի հետ:

Էջ 474

130. Խ ու ն ա¹⁷¹ — خندان

Ջուրղանի երկրում քաղաք է, որը գրավեց Հաբիբ իբն Մասլաման: Իսթախրին ասում է, թե հունանը բերդ է, որը ծանոթ է «Հողի բերդ»^{*} անվամբ որովհետև կառուցված է բարձր բլրի վերև:

Էջ 498

137. Խ ա վ չ ա բ¹⁷² — خوص (Խոշաբ)

Ջալաղանի մարզում գտնվող բերդերից մեկն է:

Էջ 499

139. Խ ու ն ա¹⁷³ — خندان (Քաղազ Քոնան)

Ճիշտ անունը հունաջ է, քաղաք է Ադրբեջանի երկրում, Մարաղայի և Ջանջանի միջև Թեյի ճանապարհի վրա, և որ Ադրբեջանի վերջին նահանգն է: Ներկայիս կոչվում է Քաղեդ Քոնան, այսինքն՝ թղթագործ արհեստավորներ: Այդ քաղաքի բնակիչները խորշում են իրենց քաղաքը հունա^{**} կոչելուց, այդ բառի պիղծ իմաստի պատճառով:

* Կալաթ աստ Թուրաթ — قلعة التوراث

** Նշանակում է ամուսնուն անհավատարիմ կին:

էջ 500

133. *h n i n t*¹⁷⁴ — خونت

Երկրամաս էրզրումի մոտ, որն ունի լեռներ և Արմինիայի մասն է կազմում:

էջ 501

134. *h n i a j p*¹⁷⁵ — خه رشت (հույթ)

Լեզվական իմաստով հավթի* նվազական անունն է: Կարևոր ներքին երկրամաս է Դիարբաքրի մարզում:

էջ 502

135. *h n i a j*¹⁷⁶ — حوی (հոյ)

Հայտնի քաղաք Ադրբեջանում, խիստ բարեբեր և պտղառատ: Արտադրում է «հովիա» կոչված կերպասները:

էջ 507

136. *h a i a r*¹⁷⁷ — اير

Արմինիայի մարզերում գտնվող վայր է, որի մասին հիշատակումը կա «նվաճումների գրքում»:

էջ 549

137. *'t a r i*¹⁷⁸ — دایر (Դվին)

Քաղաք Հայաստանում Աղվանքի սահմանակից: Հաբիբ իբն Մասլաման գրավեց այն Օթման իբն Ամանի ժամանակ, երբ Մուավիան Ասորիքի կառավարիչ էր: Իր անցած վայրերը գրավելուց հետո, Հաբիբը հասավ մինչև Դվին, գրավեց քաղաքը ու շրջակայքի դյուղերը և բնակիչների հետ հաշտություն կնքեց և նրանց պաշտոնագիր տվեց, որի պատճենը հետևյալն է.

«Այս է ապահովագիր՝ Հաբիբ իբն Մասլամա ալ Ֆիհրիի կողմից տրված Դվին քաղաքի քրիստոնյաներին, մաջուսներին** և հրեա բնակիչներին, նրանց ներկաներին ու բացականերին: Ապա-

* خونت անունով է թույլ: Բայց այստեղ իմաստ չի տալիս:

** Մողական կրոնի հետևողներին, զրադաշտականներին:

Հովուի թյունն և մ' առախս ձեռն՝ ձեր անձերի, ձեր ինչքերի, և կեղեցիների
և աստճարների և քաղաքի պարսպի համար: Ապահով եղևք դուք.
մենք պարտավոր ենք գործադրել ձեր հանդեպ մեր հանձնառու-
թյունը, պայմանով, որ դուք էլ գործադրեք ձեր հանձնառու թյունը՝
վճարելով ջիղիա և խարաջ: Այլահը թող լինի վկա և նա լավ է իրրև
վկա:

Կնքված՝ Իրն Մասլամայի կողմից»:

Բանաստեղծն ասել է.

«Կալիկալայում, կամ Դարիլի հետևից

Արծվի զորշ փետուրները ողջունում են արևածագը»:

էջ 551

138. Դ ի ջ լ ա ր¹⁷⁹ — دَلَّجَا (Տիգրիս)

Բաղդադի գետն է, որի առաջին ակը գտնվում է մի վայրում, որը
կոչվում է Այն Դիջլաթ, Ամիդից երկուս ու կես օրվա ճանապարհ-
հով հեռու: Այդ վայրը ծանոթ է Հալուրաս¹⁸⁰ անվամբ և գտնվում է
մի մոթ քարայրի մեջ: Տիգրիսին խառնվող առաջին գետը դուրս է
դալիս Շիմշաթի վերևից, Հոռոմների երկրից, և կոչվում է նահր-
ալ-Քիլաբ: Այդ գետի մեջ են թափվում, բացի մի շարք վտակներից
և հոսուն ջրերից, Սալիբ կոչված գետակը, որը Մուֆարղինի և
Ամիդի միջից է հոսում, և ասում են, թե հալուրասը այն վայրն է.
որտեղ մարտիրոսացավ Ալի Արմանին¹⁸¹: Կա նաև Սատիզամաս
կոչված գետակը, որի մեջ է թափվում աղ-Ջուր կոչված գետակը,
որը հոսում է Քալբից, որը մի վայր է Արմինիայի կողմերում և
կաղմում է Իբն Բուկրաթ¹⁸² պատրիկի նստավայրը: Սատիզամայից
են նույնպես սկիզբ առնում Մուֆարղինի գետակը, ինչպես և Սար-
բաղ գետակը, որը հոսում է Արզնի հետևից և որի ակը գտնվում է Ար-
մինիայի լեռներում՝ հույթում: Այնուհետև Տիգրիսին է խառնվում Տալ
Ֆաֆան կոչված վայրում ար-Ռազմ կոչված գետակը, որը բխում է
Արմինիայից՝ պատրիկ Մուշալիկի¹⁸³ երկրից: Ռազմ գետակին
խառնվում է Բադլիսի գետակը, որը բխում է հլաթի կողմերից:
Այնուհետև Ջադիրա կոչված լեռների առջև Տիգրիսի մեջ է թափ-
վում մի մեծ գետ՝ Յարնա կոչված, որ բխում է Հալաստանի սահ-
մանամերձ մի վայրից: Հետո Տիգրիսին է խառնվում մի ուրիշ մեծ
գետ՝ Բայինաթա կոչված: Հետո գետը հոսում է Ջադիրա իբն Օմա-

րի կողմից և այնտեղ նրա մեջ է թափվում Արմինիայի կողմերից բխած մի ղետակ՝ Բույար կոչված: Հետո հոսում է Բասուրայնի և Ջազիրայի միջով և այնտեղ նրա մեջ է թափվում Դուշա կոչված գետը: Այս վերջինը բխում է ազ-Ջավազանից, որ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև է գտնվում: Հետո նրա մեջ է թափվում հաբուր գետը, որը դարձյալ ազ-Ջավաղան կոչված վայրից է բխում, մի վայր՝ որը պատկանում է Ջարջիդ¹⁸⁴ կոչված պատրիկին: Այս կերպով գետը հասնում է Մուսուլ և այնտեղ արևմտյան կողմից նրա մեջ է խառնվում մի ուրիշ գետ: Այնուհետև նա ոչ մի կաթիլ ջուր չի րնդունում մինչև որ Մեծ Զաբը թափվի նրա մեջ, որը Ադրբեջանի լեռներից է բխում:

Մինչև հիմա մեր պատմածները քաղված են Քասրավիից, բայց ասողներն էլ կան, որ Տիգրիսի բուն աղբյուրը Ամիդի մոտ Հիսն Զիլ-Կարնայն կոչված բերդի մերձակա լեռների ցածումն է գտնվում և րնդունում է ջրի հոսանքներ Դիարբաքրի լեռներից ու հետզհետև լայնանալով ծովի մոտ հազիվ աչքով տեսանելի լայնություն է ստանում: Ամիդի մոտ Տիգրիսը կարելի է անցնել ձիով, այնուհետև գետը եղբրում է Մուֆարդինը, Հիսն Քալֆան, Ջավիրա իբն Օմարը, Բալաղը և Մուշը, հետո Տիկրիտը, որտեղ ասում են, թե Մեծ ու Փոքր Զաբերը միանում են: Ապա լնթանում դեպի Բաղդադ, Վասիթ, Բասրա, Աբադան ու թափվում Հնդկաց ծովը: Վասիթից անց գետը բաժանվում է հինգ ճյուղերի, որոնք են. Նահր Սասի, Նահր ալ-Ղարաֆ, Նահր Դակլաթ, Նահր Ջաֆար և Նահր Միսան: Հետո այս ճյուղերը խմբվելով միանում են Եփրատին՝ Մաթարա կոչված գյուղի առաջ, Բասրայից մի օրվա ճանապարհի վրա:

Էջ 563

139. Դ ա ր ա լ - Բ ի լ ա ր — بخری در

Գտնվում է Սատիղամայի լեռներում, Դիարբաքրի մեջ, Մուֆարդինի մոտ:

Էջ 504

140. Դ ա ր ա ն ղ¹⁸⁵ — در (Դերբենա)

Նույնն է, ինչ որ Բար ալ-Աբվաբը, որի մասին խոսեցինք:

էջ 583

141. 'Ի ու լ ու լ¹⁸⁶ — دلو (Դլոք)

Փոքր քաղաք Հալեբի Մարզերում, Ավասիմների մաս կազմող, որտեղ Աբի Ֆարաս Իբն Համդանը բախում ունեցավ հույների հետ:

էջ 612

142. 'Ի ու ն ա յ ա ի ռ¹⁸⁷ — دنا

Սիջազետքի մեծ ու հռչակավոր քաղաք, որը գտնվում է Մարդինից երկու փարսախ հեռավորության վրա և որ կոչվում է նաև ուրիշ անվամբ Կոչ Հիսար: Երբ մանուկ էի, այցելեցի այդ քաղաքը, որն այն ժամանակ դեռ գյուղ էր: Ապա մոտավորապես երեսուն տարի անց մի անգամ ևս այցելեցի, երբ իր ընդարձակությամբ, հսկա բնակչությամբ և մեծ շուկաներով մի աննման քաղաք էր դարձել: Հոսուն ջուր շունի այդ քաղաքը, խմելու համար հստակ ու մաքուր ջուր են հայթայթում ջրհորներից: Հողը քարոտ է, իսկ օդը առողջարար:

էջ 629

143. 'Ի ու մ ի ա¹⁸⁸ — دوما

Վայր է Առանում, Պարտավի և Դաբիլի միջև:

էջ 632

144. Դ ա վ ի ն¹⁸⁹ — دالين (Դվին)

Առանի կողմերում քաղաք է Ադրբեջանի ծայրասահմանի վրա: Թիֆլիսի մոտ: Այնտեղից են սերած Սիրիայի Այուբյան թագավորները¹⁹⁰:

Այնտեղից է դուրս եկել Աբուլ Ֆոթուհ՝ Նասրալլա Իբն-Մանսուր Իբն-Սահլ Դվինցին և ուրիշ հռչակավոր անձեր մուսուլմանական աշխարհում (տալիս է բազմաթիվ ականավոր անձնավորությունների անուններ—ծանոթ. թարգմ.):

էջ 636

145. Դ ա ն ն ա խ ի ռ ջ ա ն¹⁹¹ — دنانير (Դեհնարկան)

Ադրբեջանում մեծ քաղաք, Թավրիզից և Մարաղայից հավասարապես երկու օրվա հեռավորություն ունեցող: Ոմանք անվանում

են Հարական, որը այստեղ թարգմանվում է նախիրջանի պյուղ-
իմաստով: Իսկ նախիրջանը հոսրովի գանձատունն էր, և շրջակայ-
քի գավառները կցված էին նրան:

էջ 636

146. 'Ի ի ա ռ Բ ա ի ռ¹⁹² — ديار (Դիարբեքիր)

Ընդարձակ երկրամաս է, որը իր անունն ստացել է Բաքրից...
(Դուրս ենք թողնում մի շարք սերնդաբանական անուններ—Հ. Ն.):
Սահմանը սկսվում է Տիգրիսի արևմտակողմում Նիզիբիների վրա
նայող լեռից մինչև Տիգրիս, նրանում են Հիսն Քայֆը, Ամի-
դը և Միաֆարկիներ: Նրա մասն են կաղմում նաև Տիգրիսի հան-
դիսլակաց ափի վրա Սդերդը, Հիդանը և Հինին և նրանց շրջակայքի
դաշտային մարզը:

էջ 637

147. 'Ի ի ա ռ Բ ա ի ռ¹⁹³ — ديار

Այն երկրամասն է, որը տարածվում է Մուսուլից մինչև Ռաս-
ալ-Այն և պարունակում է Նիզիբիներ, Ռաս ալ-Այնը, Դունայսիրը,
Խաբուրը և նրանց շրջակա քաղաքները: Հաճախ Դիար Բաքրի շրջ-
յանն էլ է կոչվում Դիար Ռաբիա, որովհետև բոլորն էլ Ռաբիա են:
Այնտեղ էր բնակվում արաբական այդ անունը կրող ցեղախումբը,
իսլամից էլ առաջ: Այդ ամբողջը ամփոփվում են Զադիրա անվան
տակ:

էջ 637

148. 'Ի ի ա ռ Մ ու ղ ա ռ¹⁹⁴ — ديار مضر

Եփրատի արևելակողմում տարածվող ամբողջ երկրամասն է,
որի մեջ մտնում են Հարանը, Ռակկան, Շիմշաթը, Սրուջը և Թիլ
Մավզանը:

էջ 641

149. 'Բ ա յ ռ ա լ-Ա ռ ի ա ղ¹⁹⁵ — ديار البيض

Այս անունով վանքեր կան երկու տեղում. առաջինը՝ Ուռհայի
վրա նայող լեռան բարձունքում: Երբ այստեղից հնչեցնեն կոչնա-
կը, այնտեղ (Ուռհայում) կլսվի: Մյուսը գտնվում է Սայիդում*:

* Հարավային Նիզիպոս:

էջ 641

150. Դ Ե Կ Ը Թ Ե Կ Ի Զ Կ Ի Զ Կ Ի Զ Կ Ի Զ — در احوشا¹⁹⁶

«Ահիւիշա» բառը տարածական լեզվով նշանակում է մենաստան: Այդ վանքը գտնվում է Սղերդում, որը Դիարբաքրի քաղաքներից է՝ Էրզրումի և Խիզանի մոտ և Արզնի վերև: Մի շատ ընդարձակ վայր է, սրտեղ գտնվում են խցիկների մեջ ապրող շորս հարյուր վանականներ: Շուրջը կան մրգաստաններ և այգիներ: Այդանդից պակի շրջակա երկրները արտահանվում է գինի: Մոտը կա մի գետակ՝ Նահր առ-Ռում կոչված:

էջ 646

151. Դ Ե Կ Ը Թ Ե Կ Ի Զ Կ Ի Զ Կ Ի Զ Կ Ի Զ — در صوم¹⁹⁷

Այն վանքն է, որտեղ մեծ բազմությամբ ուխտի են գնում Ասորիքից, Ջադիրալից, Դիարբաքրից և Ռումի երկրից: Գտնվում է Մալաթիայի մոտ, սարի զագաթի վրա, բերդի նման: Ունի մենաստաններ, որտեղ ապրում են բազմաթիվ կրոնավորներ, որոնք աճեն տարի ուխտի եկամուտներից Ռումի մուսուլման թագավորին վճարում են տաս հազար դինար:

Աֆիֆ Մուրաջա Եւ Վասիթի վաճառականը ինձ տեղեկացրեց հետևյալը. «Այնտեղից անցա դեպի Ռումի երկիր գնալու ժամանակ: Երբ մոտենցա այդ վայրին, լսեցի նրա բարիքների մասին ի միջիայլոց, թե ուխտավորների ուխտերը հազվադեպ է լինում, որ չեն կատարվում: Այնտեղ կար մի ճգնավոր, որին, Ալլահի ներշնչմամբ ասացի, թե մոտս ունեմ հինգ հազար դիրհեմ արժեքով կերպաս: Եթե կարողանամ վաճառել այն յոթ հազար դիրհեմի, Բարսումայի վանքին կնվիրեմ հիսուն դիրհեմ: Գնացի Մալաթիա, կերպասը վաճառեցի յոթ հազար դիրհեմի մեծ գոհունակությամբ ու վերադարձիս, ըստ խոստմանս, վանքին հանձնեցի հիսուն դիրհեմ իբրև նվեր»:

էջ 647

152. Դ Ե Կ Ը Թ Ե Կ Ի Զ Կ Ի Զ Կ Ի Զ Կ Ի Զ — در صوم¹⁹⁸

Սա մի բերդ է, ոչ թե վանք, որտեղ բնակվում են քրիստոնյաները: Գտնվում է Անտիոքի մոտերքում և ենթակա է Հալեբին:

էջ 695

153. Դ ա յ ր ա լ-Մ ու ի ն ա լ լ ա¹⁹⁸ — دیر المحلى

Ջալհանի եղերքին, սահմանային գոտում, Մսիսի մոտ բերդ է՝
Կառուցված է բարձունքի վրա: Կանաչադարձ ծաղկավետ ու պրտ-
ղալից վայր է:

էջ 697

154. Դ ա յ ր Մ ա Ր Թ ու մ ա²⁰⁰ — دیر در توما

Գտնվում է Մուֆարդինում, քաղաքից երկու փարսախ հեռա-
վորությամբ, բարձր լեռան վրա: Ունի հատուկ տոն: Ուխտի նպա-
տակով, մարդիկ հավաքվում են այդ օրը մեծ բազմությամբ: Ընդ-
հանրապես անգործ ու արկածախնդիր մարդիկ են գնում այնտեղ
ամեն կողմերից: Ներքևում կա մի ջրհոր, որտեղ հավաքում են
անձրևների ջրերը: Այնտեղ է թաղված Թովմաս առաքյալ վկան,
որը քրիստոնյաների հալածանքների ժամանակ նահատակվեց Մե-
սիայի համար ավելի քան հազար տարի առաջ: Նրա մարմինը գրը-
ված է փայտյա արկղի մեջ, որն ունի դռներ, որոնք բացվում են
տոնական օրերին: Երևում է նրա մարմնի վերին կեսը, կանգնած
վիճակում, քիթն ու շրթունքները կտրված: Մի կնոջ հաջողվել է
մտնել նրա մոտ և կտրելով տանել քիթն ու շրթունքները: Ղրանց վրա
նա կառուցել է մի շենք Բարիայում Տիքրիտի ճանապարհի եղեր-
քին, որը կոչվում է Շաբուշտա:

էջ 739

185. Ա ո ա ճ²⁰¹ — ان

Պարսկերեն անունն է մի ընդարձակ նահանգի, որի մեջ մըտ-
նում են բազմաթիվ քաղաքներ, զրանցից՝ Ջանդան, որն ընդհան-
րապես կոչվում է Գանջա, նաև Բարդաան, Շամքորը և Բալլականը:
Իսկ Աղրբեջանի և Առանի միջև հոսում է ար-Ռաս կոչված գետը,
որի հյուսիսային և արևմտյան ափերի վրա տարածվող երկրները
Առանի մասն են կազմում, իսկ արևելյան ափի երկրամասը
պատկանում է Աղրբեջանին: Նասրը ասում է, թե Արմինիայի դա-

* Տեքստում ասում են, որը նշանակում է գեղեցիկ: Հավանաբար տատախալ
է և պետք է լինի «բերդ» իմաստով:

վառներին մեկն է Առանը, որը Սալսաջանի հետ միատեղ է հիշ-
վում:

Էջ 776

156. Վ ա դ ի ա ր-Ու ա զ²⁰²—

وادی الزم

Հայաստանի հողի վրա է գտնվում, ունի առատ ջուր և թափ-
վում է Տիգրիսի մեջ Թալլ Ֆաֆանի մոտ: Եվ նրա ջրերից Տիգրիսն
այնքան է բարձրանում, որ նավեր են գնում այն կողմից, որի վրա
իշխում էր Մուշալիք պատրիկը:

Վագի Ռազմի մեջ է թափվում Մշտակ գետակը, որը բխում է
հլաթի կողմերից:

Էջ 778

157. Ա ր-Ու ա ս²⁰³—

ارس (Արաքս)

Ագրեջանի հովիտը ար-Ռաս գետի այն կողմի ափի վրա է
տարածվում: Պատմում են, թե Առանում, Ար-Ռասի շուրջը հազար
քաղաք գոյություն ունեն: Ալլահը նրանց ուղարկեց Մովսես կոչված
մի մարգարե, որը տարբեր է Ամրանի որդի Մովսեսից: Սա հրավի-
րեց նրանց աստծո հավատքին, բայց նրանք չհավատացին նրան,
ուրացան և դեմ գնացին նրա հրամաններին: Այն ժամանակ մար-
դարեն անիծեց նրանց և ասլահը Մեծ ու Փոքր Մասիսները* փոխա-
դրեց Թալիֆից** դեպի Առան և նրանց տակ թաղվեցին ար-Ռասի
բնակիչները:

Ար-Ռասը բխում է Կարինից, Առանից հետո անցնում է Վար-
դանից, հետո հոսում է անորոշ կերպով, մինչև որ նրան միանում
է Կուրը և երկուսի միջև մնում է Բալլական քաղաքը, և երկուսը
միասին թափվում են Ջուրջանի ծովը:

Այս ար-Ռասը մի զարմանալի գետ է. նրա մեջ բազմատե-
սակ ձկներ կան, և ասում են, թե ամեն ամիս մի նոր տեսակ ձուկ
է երևում այնտեղ: Ունի մի տեսակ ձուկ, որ կոչվում է Շուրմահի և
որը որսում են ամեն տարի մի որոշ եղանակում:

* Բնագրում Հարիթ և Հուսյրիթ:

** Հիթազում:

Միսար իբն Մուհալհիլը²⁰⁴, Բաղդա Բաբեկ զավառի մասին տեղեկություն տված ժամանակ ասում է, թե այդ զավառով է անցնում ար-Ռասը, որի ափերի վրա մշակում են աննման նուռ և հրաշալի թուզ։ Այնտեղ խաղողը շորացնում են թոնիրների մեջ, որովհետև մշուշի առատության պատճառով զրկված են արեգակից, և երկինքը երբեք պայծառ չի լինում։

Ար-Ռասը, ուռգում է Բալասաջանի²⁰⁵ դաշտային շրջանը, որը երկարում է գետի ափի վրա, սկսելով Բարզանդից դեպի Բարզա երկարող գծից մինչև ծով և ընդգրկում է Վարդանը և Բայլականը։ Այդ դաշտային շրջանում հինգ հազար գյուղեր կան, և մեծ մասամբ ավերակ են. միայն պատերն ու շենքերը մնում են տակավին և շեն անյայլված հողի ընտիր որակի շնորհիվ։

Ասում են, թե Ար-Ռասի մարդիկ սերած են Գողիաթից և բնաջնջվեցին Դավիթի և Սողոմոնի ձեռքով, երբ դադարեցին հարկ վճարելուց։ Գողիաթն էլ սպանվել է Ուրմիայում։

Էջ 791

158. Ռ ա ա բ ա ն²⁰⁶ — عبا

Քաղաք սահմանային նահանգում՝ Հալեբի և Սումայսաթի միջև, Եփրատի մոտ։ Ունի բերդ սարի ստորոտում, որն ավերվեց հիջրի 340թվականին (951—952), երկրաշարժից։ Սայֆ ադ-Դաուլան Աբուֆիրաս իբն Համդանին բանակի մի գնդի հետ փոխադրեց այնտեղ, քաղաքը վերաշինելու համար, և հաջողվեց 37 օրվա մեջ վերակառուցել այն։

Էջ 861

159. Ա ր - Ռ ու մ²⁰⁷ — الروم

Այս հանրածանոթ մի ժողովրդի անուն է, որին պաականոզ լայնատարած երկիրը կոչվում է Բիլադ ար-Ռում։

Այս ժողովրդի ծագման մասին զանազան կարծիքներ գոյություն ունեն։ Ոմանք ասում են, թե այս ժողովրդի նախահայրն է Ռում իբն Սամահիկ իբն Հարինան իբն Ալկան. իբն ալ-Այս* իբն Իսհակ իբն Իբրահիմը, իսկ ուրիշները ցույց են տալիս իբրև նա-

* Ծափ։

խահայր Ռուսիլ իբն ալ-Ասֆար, իբն ալ-Յաֆազ* իբն ալ-Այս իբն Իսհակին:

Իբն ալ-Քալբին իր կողմից ասում է, թե Աբրահամի որդի Իսհակը ուներ երկվորյակ որդիներ՝ Հակոբը, որն Իսրայելն է և հսավը: Այս վերջինը անդրանիկն էր, դրա համար էլ մյուս եղբայրը հետևող (Յակուր) կոչվեց, որովհետև առաջինից հետո դուրս եկավ մոր արգանդից: Հիշյալ Եսաւի սերել են Կոստանդնուպոլսի հույները և հույների թագավորները:

Ոմանք պատմում են, թե ծննդյան պահին պայքար տեղի ունեցավ Հակոբի և Եսավի միջև՝ անդրանիկությունը շահելու համար: Իսհակը, որը ներկա էր իր կնոջ ծննդաբերությանը, խոսքը ուղղելով Հակոբին, բացականչեց «հետևիր ով Հակոբ»:

Նույն հեղինակները հույների նախահայր են նկատում Ռուսիլ իբն Բուզանթի իբն Յունան իբն Յաֆիզ իբն Նուհին և ասում են, թե Եսավը, որ մի շեկ մարդ էր, ամուսնացել էր Իսմայիլի աղջկա՝ Բասմայի հետ և ունեցել Ռուս անունով մի որդի:

(Հեղինակը տալիս է ուրիշ ավանդություններ ևս հույների ծագման մասին):

Բիլադ ար-Ռումի սահմաններն են. արևելքից ու հյուսիսից թուրքերը, խազարների և ռուսների երկրները, հարավից՝ Ասորիքը և Ալեքսանդրիան. արևմուտքից՝ ծովն ու Անդալուսը: Հին ժամանակներում կայսրերի օրերին, հույների երկրի մաս էին կազմում Ռակկան, ասորական երկրները, նույնիսկ հույների արքայանիստ, թաղաքն էր Անտիոքը. բայց մուսուլմանները հեռացրին նրանց մինչև իրենց երկրի ծայրագույն մասերը:

Ահմադ իբն Մուհամմադ ալ-Համազանին Բիլադ ալ-Ռումի բաժանում է 14 նահանգների, որոնցից երեքը նեղուցից այն կողմն են գտնվում, իսկ 11-ը՝ նեղուցից այս կողմ:

Անդրնեղուցյան նահանգներն են.

1. Թալաչա, որը Կոստանդնուպոլսի շրջակա երկրամասն է:

Սրա սահմաններն են, արևելքից՝ այն նեղուցը, որը երկարում է Սև ծովից մինչև Միջերկրական ծովը, հարավից՝ Միջերկրական ծովը, արևմուտքից՝ Միջերկրականից մինչև Սև ծովը երկարող մի պարիսպ, որը «Մակրուն տայխուս» է կոչվում, այսինքն՝ երկար պարիսպ: Այս պարիսպը չորս օրվա ճանապարհաչափ երկարությամբ ունի և գտնվում է Կ. Պոլսից երկու օթևան այն կողմ: Սույն

* Հարեթ:

նահանգը բաղկացած է առավելապես թագավորին և պատրիկներին պատկանող դաշտերից և արոտավայրերից:

Հունական երկրների տեղագրության մեջ շկարողացա ստուգել մի քանի անունների ճշտությունը, հետևաբար խնդրում եմ իրականության տեղյակ անձերից սրբագրել հավանական սխալները՝ եթե կան:

2. Տարակիա, տարածվում է նախորդ նահանգից այն կողմ և որի սահմաններն են, արևելքից՝ վերոհիշյալ երկար պարիսպը, հարավից՝ Մակեդոնիան, արևմուտքից՝ Բուրջանի երկիրը: Այս նահանգի երկարությունն է տասնհինգ օրվա ճանապարհաչափ, իսկ լայնությունը՝ Սև ծովից մինչև Մակեդոնիայի սահմանը՝ երեք օրվա ճանապարհաչափ: Ստրատեգոս տիտղոսը կրող նահանգապետը Կոստանդնուպոլսից յոթ օթևան հեռավորության վրա Արկադա կոչված բերդում է բնակվում: Նահանգը ունի հինգ հազար զինվոր:

3. Մակադոնիա, որի սահմաններն են, արևելքից՝ հիշյալ երկար պարիսպը, հարավից՝ Միջերկրական ծովը, արևմուտքից՝ սլավների երկիրը և հյուսիսից՝ Բուրջանի երկիրը: Նահանգի լայնությունն է հինգ օրվա ճանապարհաչափ, երկարությունը՝ տասնհինգ օրվա ճանապարհաչափ, իսկ նահանգապետ ստրատեգոսի բնակարանն է Բանդուս կոչված դղյակը: Ունի բանակ, բաղկացած հինգ հազար զինվորներից:

Նեղուցից այս կողմ տարածվող տասնմեկ նահանգներն են.

1. Աֆլաջունիա, որը տարածվում է Սև ծովից մինչև նեղուցը, առաջին սահմանն է Անթիմաթը, երկրորդը՝ Սև ծովը, երրորդը՝ Արմինիակը, չորրորդը՝ Բուկելարը: Ստրատեգոսի բնակավայրն է Այլա արվարձանը և Նայկուս կոչված գյուղը: Նա ունի նաև Սավաս կոչված մի ուրիշ բնակավայր: Բանակի թիվն է հինգ հազար:

Նրան կից է —

2. Անթամաթ նահանգը, որի առաջին սահմանն է նեղուցը: Բանակի թիվն է չորս հազար, նահանգի բնակիչները հատկացված են թագավորի ծառայությանը և ռազմական գործերով չեն զբաղվում:

Նրան կից է —

3. Աբսիկ նահանգը, որի առաջին սահմանն է նեղուցը, երկրորդը՝ Անթիմաթը, երրորդը՝ Անաթալիուս նահանգը, չորրորդը՝ Բարկասիս նահանգը: Այս թեմի ստրատեգոսի բնակավայրն է Բաթնա բերդը, իսկ բանակը բաղկացած է վեց հազար զինվորներից:

4. Բարկասիս նահանգը, որի առաջին սահմանն է նեղուցը, երկրորդ սահմանը՝ Աբսիկը, երրորդը՝ Անաթոլիուսը, չորրորդը՝ Միջերկրական ծովը: Ստրատեգոսի բնակավայրն է Վարիթուն բերդը, որը Կանիոս է կոչվում: Բանակի թիվն է տասն հազար:

Նրան կից է —

5. Անաթոլիկոս նահանգը, որ նշանակում է արևելք և որը Ռումի երկրի ամենամեծ նահանգն է: Սահմաններն են, առաջին՝ Աբսիկը և Բարկասիսը, երկրորդ՝ Բուկելարը: Ստրատեգոսի բնակավայրն է Մարջ ալ-Շահմը: Բանակը բաղկացած է տասնհինգ հազարից, նահանգն ունի երեք «Թարմուխ» և պարունակում է Ամուրիան, որի ավերակները դեռ մնում են, Բալիսը, Մանբիջը, Մարաշը, որ կոչվում է «Հիսն Բուրղուլթ»*:

6. Սալավկիա նահանգը, դեպի ծովի կողմը, որի առաջին սահմանն է Միջերկրական ծովը, երկրորդ սահմանը՝ Բարկասիսը, երրորդը՝ Անաթոլիկոս նահանգը և չորրորդը՝ Թարսուսի կիրճերը Կալամիայի և Լամիսի ուղղությամբ: Այս նահանգի կառավարչի առնուն է «Քիլիրջ» և նրա աստիճանը Ստրատեգոսի աստիճանից ցած է: Բառը ըստ ոմանց նշանակում է կիրճերի տեր, ըստ ուրիշների՝ արքայի դեմք: Նրա բնակավայրն է Սելեկիան:

Այդ նահանգին կից է.

7. Ալ-Կուբադակ նահանգը, որի առաջին սահմանն է Թարսուսի լեռները, Ադանան և Միսիսը, երկրորդը՝ Սելեկիայի նահանգը, երրորդը՝ Թալղուսի նահանգը, չորրորդը՝ Սիմլար և Խարշանա: Կառավարչի բնակավայրն է Հիսն Կարան: Բանակի թիվն է չորս հազար զինվոր: Ունի բազմաթիվ ամուր բերդեր, նրա քաղաքներն են Կուրիա կամ Իկոնիա, Մալակոնիա, Ջարգիլիա և ուրիշներ:

Նրանց կից է —

8. Խարշանա նահանգը, որի առաջին սահմանն է Կայարի նահանգը, երկրորդը՝ Մալաթիայի կիրճը, երրորդը՝ Արմինիակ թեմը, չորրորդը՝ Բուկելար նահանգը: Նահանգապետի բնակավայրն է Խարշանա բերդը: Բանակն ունի չորս հազար զինվոր: Խարշանայի բերդերից են Դարիջան, Ռամահսուն, Բարուկթան և Մաքթերինը:

Սրան կից է —

9. Ալ-Բուկելար նահանգը, որի սահմաններն են, առաջին՝ Անաթոլիկոսը, երկրորդը՝ ալ-Կուբադակ և Խարշանա, երրորդը՝

* Լուերև րևրդ է նշանակում:

Արմինիակ և շորրորդը՝ Աֆլաջունիա նահանգները: Նահանգապետի բնակավայրն է Անկարան, որտեղ կա Իմր ուլ-Կայս բանաստեղծի գերեզմանը: Բանակի թիվն է ութ հազար զինվոր: Նահանգն ունի երկու թուրմախ, ունի բերդեր և քաղաքներ:

10. Արմինիակ նահանգը, որի սահմաններն են, առաջին՝ Աֆլաջունիան, երկրորդը՝ Բուքելարը, երրորդը՝ Խարշանան և շորրորդը՝ Ջալադիա և Սև ծով: Ստրատեգոսի բնակավայրն է Ամասիայի բերդը: Բանակի թիվն է ինն հազար զինվոր: Ունի երեք թուրմախներ, ինչպես նաև քաղաքներ և բերդեր:

11. Ջալադիա նահանգը, որի սահմաններն են, առաջին՝ հայկական երկրները, որոնց ժողովուրդը Արմինիային սահմանակից լինելով հակառակ է հույներին, երկրորդը՝ Սև ծովը, երրորդը՝ Արմինիակ նահանգը: Ստրատեգոսի բնակավայրն է Ակրիտան: Բանակի թիվն է տաս հազար զինվոր: Ունի երկու թուրմախ, կան բերդեր և քաղաքներ:

Ալ-Համադանին ասում է, թե հունական երկրների նահանգների վրա թագավորի կողմից նշանակված են նահանգապետներ՝ Ստրատեգոս անվամբ, բացառությամբ ալ-Անմաթի կառավարչի, որը կոչվում է Դոմեստուկ և բացառությամբ Սելեկիայի և Խարշանայի կառավարիչների, որոնք կոչվում են Քիլիրջ: Իսկ ամեն մի բերդի վրա կարգված են մնայուն պաշտոնյաներ՝ Բարկիս կոչված, որոնք նայում են ժողովրդի դատին:

Ինձ թվում է, սակայն, թե վերոհիշյալ անուններն ու սահմանումները վերաբերում են անցյալին, որովհետև տրված տեղադրություն մեջ չի հիշվել Բիլադ ար-Ռումի մասը կազմող և այժմ մուսուլմանների ձեռքը գտնվող նշանավոր քաղաքների մասին, ինչպես Գոնիա, Ակսարայ, Անտիոք, Տրապիզոն, Սվազ և այլն:

Մոտազ Բիլլահ²⁰⁸ խալիֆի հետևորդներից մեկը հետևյալն է պատմում.

Մի օր հունական երկրների խարաջի քանակի շուրջ խալիֆի կողմից իրեն հղված մի հարցումի պատասխանելով՝ Ահմադ իբն Իսրայիլը հետևյալն ասեց. «Ով հավատացյալների ամիրապետ, մի անգամ մասնակցում էի պապիդ՝ Մոտասիմի արշավանքին, երբ մտանք հունական երկիրը, մեզ մոտ եկավ այդ երկրի հարկահավաքը, Բասիլ ալ-Խարշանին, որին հարցում արեցինք երկրի խարաջի քանակի մասին, և պատասխանեց, թե հինգ հարյուր կենդինարից մի քիչ ավելի է: Հաջորդելով դրանք, որ երեք միլիոն դինարից պակաս է, Այն ժամանակ Մոտասիմը հրամայեց հետև-

յալը դրել հույներին թագավորին. քու պաշտոնյայից տեղեկացանք
երկրիդ խարաջի մասին, որն այսքան է, մինչդեռ իմ թագավորու-
թյան ամենահետին նահանգը այդ գումարից ավելի տուրք է վճա-
րում: Ապա, քանի որ այս է երկրիդ հկամուտը, ուրեմն ինչո՞ւ շա-
րունակում ես դիմագրել ինձ»:

էջ 876

160. Ա Բ-Ռուհա²⁰⁹ — ١٥٠ (Ռուհա)

Քաղաք է Ջաղիրայում, Մուսուլի և Դամասկոսի միջև, որոն-
ցից հեռավորությունը վեց փարսախ է:

Ռուհա անունը տրված է նրա հիմնադրի անունից, որը կոչվում
էր Ռուհա իբն ալ-Բալանդա. իբն Մալիք և այլն: Ժողովուրդն ա-
սում է, այսպես է կոչվում Ռուհայից՝ Ռումի որդի, Լանթայի որդի,
Սեմի որդի, Նոյի որդու անունից:

Յահյա իբն Ջարիր քրիստոնյան ասում է, թե Ռուհայի հունա-
րեն անունն է՝ Ադասա* և հիմնվել է Ալեքսանդրի մեռնելուց վեց
տարի հետո Սելեկոս թագավորի ձեռքով, ինչես գրել ենք Ադասա
անվան տակ:

Աբու-լ-Ֆարաջ ալ-Իսպահանին հիշատակում է, որ Աբու
Մուհամմադ Համզա իբն ալ-Կասիմ Դամասկոսցին գրել է. «Այ-
դեղեցի Ռուհայի եկեղեցին՝ դեպի Իրաք ճանապարհիս վրա: Մտա
այդ եկեղեցին և շրջեցի ու անձամբ տեսա ինչ որ լսել էի նրա մա-
սին: Սյուներից մեկի վրա մի գրություն կար, որը կարդացի, և որ
պարունակում էր խորհրդածություններ գործված մեղքերի մեղան-
շումի, մահվան պատրաստության և ահդրշիրիմյան կյանքի
մասին»:

էջ 880

161. Ռ ա ն վ ա²¹⁰ — ١٥١ (հու)

Ընդարձակ ամայի դաշտ՝ Խլաթի մոտերքում:

էջ 902

162. Ղ ա Բ²¹¹ — الزاب

Ասում են, թե այս անունը պարսկական էին թագավորներից
մեկի Ջաբի անունից է:

Երկու Ձար կա: Վերին Ձարը, Մուսուլի և Արբիլի միջև, որը
ընկած է Ադրբեջանի և Բարդիշի միջև սարի վերև գտնվող մի ակից
և իջնում է դեպի հովիտ: Գետի ջուրը կարմրավուն և պղտոր է:
Հոսում է լեռներով և ձորերով ու խորդուբորդ վայրերով, ապա
հետզհետև հասականում է ու հասնում մինչև Մուսուլից երկու
օթևան հեռու գտնվող մի գյուղ. ապա անցնելով քաղաքի շրջա-
կայքից, թափվում է Տիգրիսի մեջ՝ մեկ փարսախ այն կողմը: Ձարի
այս ճյուղը չրի հոսանքի սաստկությամբ այստե՛հանով կոչվում է Ձար
ալ-Մաջնուն*:

Ստորին Ձարը բխում է Նահրվուրի և Ադրբեջանի միջև գետ-
նըվող Սալակ կոչված լեռներից: Ապա անցնում է Դակուկայի և
Արբիլի մեջտեղից: Երկու Ձարերի միջև երեք-չորս օրվա հեռավո-
րությամբ կա: Ձարը թափվում է Տիգրիսի մեջ՝ Սինում:

Էջ 922

163. Ձ ա ր ա վ ա ն ղ²¹² — زواران (Ձարևանդ)

Միսար իբն Մուհամմադը Բարմիայում գտնվող Մուրաթ** լճի
մասին խոսելիս ասել է, թե այդ լճի վրա կան ամուր բերդեր, իսկ
լճի կողքին կա մի վայր, Վադի ալ-Քուրդ կոչված, որտեղ կան քա-
րերի կույտեր: Շրջապատը հարուստ է բնտի՛ր տեսակի պտուղնե-
րով և հանքերով:

Էջ 957

164. Ձ ա վ ա զ ա ն²¹³ — زوزان (աղ-Ձավազան)

Գեղեցիկ երկիր՝ Հայաստանի լեռների, Խլաթի, Ադրբեջանի,
Դիարբաքրի և Մուսուլի միջև: Բնակիչները հայեր են, թեև կան նաև
բրդական ցեղախմբեր:

«նվաճումների գրքում» ասված է, որ երբ Բյադ իբն Ղանմը դրա-
վեց Ջաղիրան և հասավ մինչև Գարդա*** և Բազաբդա, նրան ներ-
կայացավ աղ-Ձավազանի պատրիկը և ապահովեց իր երկիրը՝ հարկ
տալու պայմանով, և դաշն կնքվեց հիջրի 19 թվականին (2 հունվ. —
20 դեկտ. 640):

Իրն ալ-Աթիրն ասում է, որ Ձավազանը ընդարձակ գավառ է և
գտնվում է Տիգրիսի արևելակողմում, Ջաղիրա իբն Օմարից սկսած:

* Գիժ Ձար:

** Թթու:

*** Կորդոն*ը:

Սահմանադիր Մուսուլից ևրկու օրվա ճանապարհ հեռու է, սկսվում է հլաթից և վերջանում Ադրբեջանում՝ Սալմաստ նահանգի սկզբնավորութամբ։ Այնտեղ կան բազմաթիվ բերդեր, որոնք պատկանում են Բաշնավիա և Բուխարա քրդական ցեղերին։ Բաշնավիտներին է պատկանում Բարկա բերդը և Բաշիրը, իսկ բուխարիներին է պատկանում Զուրզակիլ բերդը, որ իրենց լավագույն բերդն է և իրենց պետի աթոռանիստ վայրը։ Կան նաև Ատիլը, Ալլուար, Բազել Համրեն։ Իսկ Մուսուլի տերերին են պատկանում Ալկի, Արվախ, Բախավիա, Բարխու, Քինքուր, Նիրուհ և հավշար վայրերը։

Էջ 959

165. Ա. ռ. Վ. 214 — ۲۵۲

Վայր Արմինիայի ծայրամասում, Մուսուլի մոտ։ Թերևս «Զումի» կոչված պանիրը այդտեղից է։ Այդ վայրից է «Զուման» անունը, որը նույն գավառում ապրող թուրքական ցեղի անունն է։

Ի Բ Բ Բ Բ Դ Ն Ա Տ Ի Բ

Էջ 7

166. Ս ա տ ի դ ա մ 215 — ۱۶۵۱

Ասում են, թե պետ է Արզնի մոտ, որտեղ հոսում Փարվիզը ուղարկեց Այաս իբն Կաբիսա ատ-Թայուն՝ հույների դեմ կռվելու և այդ վայրում էր, որ նա հաղթանակ տարավ նրանց վրա և փառք վաստակեց։ Քասրավին այս վայրը հիշատակում է՝ Տիգրիսի մասին տեղեկությունների շարքում։

Էջ 33

167. Ս ա ր ա ս ի ա — ۱۶۵۲ (Սեբաստիա)

Սումայսաթի մոտ քաղաք է և գտնվում է Վերին Եփրատի վտակի շրջակա գավառներով։ Ունի պարիսպ։

Էջ 34

168. Ս ա ր ա լ ա 216 — ۱۶۵۳

Բարձր լեռ Արդաբիլ քաղաքի դիմաց, Ադրբեջանի հողի վրա։ Այդ լեռան վրա կան բազմաթիվ գյուղեր և առաքինի մարդկանց վկայարաններ։ Գազաթը ձյունապատ է ամառ թե ձմեռ ժամանակ։

էջ 63

169. Ս ի ր ա ջ Թ ա յ ի²¹⁷ — سراج طير

Քաղաք է Երրորդ Արմինիայում: Ոմանք ասում են՝ Երկրորդում:

էջ 64

170. Ս ա ր ա ն ի²¹⁸ — سراج

Քաղաք Ադրեջանում. նրա և Արդաբիլի միջև երեք օրվա հեռավորություն կա, և գտնվում է Արդարիլի ու Թավրիզի միջև: Թաթարներն ավերեցին այն հիշրի 617 թվականին (1220—1221): Թուլալահը նգովի նրանց, և սպանեցին այնտեղ գտնվող ամբողջ բնակչությունը:

էջ 68

171. Ս ա ր ր ա ր²¹⁹ — سرير

Վայր Հայաստան երկրում, որն ունի մի մեծ գետ՝ Տիգրիսի մեջ թափվող, և որի մեկ վտակը դուրս է գալիս Արզնի վերեից, հունդի լեռներից, որը Հայաստանի հողի վրա է:

էջ 82

172. Ս ու ր մ ա ր ի²²⁰ — سمر (Սուրմալու)

Մեծ բերդ և բնդարձակ ու հուշակավոր նահանգ՝ Թիֆլիսի և հլաթի միջև:

էջ 88

173. Ս ա ր ի ր²²¹ — سرير

Մի բնդարձակ երկիր է ալանների և Բաբալ-Աբվաբի միջև: Ունի միայն երկու անցք, մինը դեպի խաղարների երկիրը, մյուսը՝ դեպի Արմինիա: Բաղկացած է տասնութ հազար լեռնային գյուղերից: Իսթախրին գրում է, թե Սարիրը թագավորության անուն է, ոչ թե քաղաքի անուն, և թե Սարիրի ժողովուրդը քրիստոնյա է:

Ասում են, թե այդ դահր պատկանում էր պարսից թագավորներից մեկին և շինված էր ոսկուց: Երբ նրանց տիրապետությունը

վերացվեց, պարսից թագավորներից մեկը, իմ լսածի համաձայն՝
Քահրամ Զուրի որդիներից մեկը, իր հետ տարավ գահը, և նրանց
պերդաստանը մինչև օրս էլ իշխում է: Ասում են, թե պարսիկների
թագավորը շատ տարիների ընթացքում է շինել տվել այդ քաղաքը:

Սարիրի նահանգի և Սամանդար քաղաքի միջև երկու փար-
սախ հեռավորություն կա և երկուսի միջև խաղաղության դաշինք
դրություն ունի: Նույնպես դաշինք կա Սարիրի և մուսուլմանների
միջև, բայց և այնպես յուրաքանչյուրը զգուշանում է մյուսից:

էջ 120

174. Ս ա լ մ ա ս²²² — سمالس (Սալմաստ)

Հռչակավոր քաղաք Ադրբեջանում. նրա և Ուրմիայի միջև եր-
կու օրվա ճանապարհ է, իսկ նրա և Թավրիզի միջև՝ երեք օրվա: Այս
քաղաքը ավերվիճակում է, նրա և հողի միջև հեռավորությունը
մեկ օթևան է:

էջ 144

175. Ս ա մ ա ն դ ու²²³ — سامندو (Ծամնդավ)

Հույների երկրի մեջ գտնվող քաղաք, որի վրա արշավեց Սայֆ
ադ-Դաուլան հիջրի 339 թվականին (20 հունիս 950-9 հունիս 951),
և Դումուստուկը նրա առաջից փախուստ տվեց:

էջ 151

176. Ս ու մ ա յ ա ս²²⁴ — سامسات (Սամոսատ)

Քաղաք Եփրատի վրա՝ Ռումի երկրում, գետի արևմտյան ափի
վրա: Քաղաքի մի մասը գրավում է բերդը: Այդ քաղաքում բնակ-
վում են հայեր: Ներկայումս նրա վրա իշխում է Մալիք ալ Աֆդալ
Ալի իբն Մալիք ալ-Նասիր Յուսուֆ իբն Այուբ իբն Սալահադդինը:

էջ 157

177. Ս ա ն տ ր ու ս²²⁵ — سنپوس

Սամանդուի (Ծամնդավի) մոտ մի վայր է՝ Ռումի երկրում:
Նրա մասին հիշատակվում է Սայֆ ադ-Դաուլային վերաբերող տե-
ղեկությունների մեջ:

էջ 160

178. Ս ի ն ջ ա լ²²⁶ — سجال

Գյուղ է Հայաստանում, ոմանք ասում են Ադրբեջանում:

էջ 160

179 Ս ի ն ջ ա ր ա զ²²⁷ — ساراج

Հիշատակված է հայկազունի գյուղերի շարքում:

էջ 162

180. Ս ա ն ջ ա²²⁸ — آسان (Շնջե)

Այ Ադրբեյն ասել է, որ մեծ գետ է սա, որի մեջ մտնել չի կարելի, որովհետև շարժուն ավազ ունի, և ամեն անգամ, որ մարդ փորձի ոտքը դնել մեջը, խրվում է ավազի մեջ: Գետը հոսում է Դիար Մուգարի մասը կազմող Հիսն Մանսուրի և Քայսումի միջով: Այս գետի վրա մի մեծ կամուրջ կա, որը աշխարհի հրաշալիքներից մեկն է: Այն կանգնած է մեկ ամիս ղեպի մյուսը ձգված միայն կամարի վրա: Այդ կամարի երկարությունն է երկու հարյուր ոտնաչափ: Կառուցված է համաշափռեն շարված քարերով: Ամեն մի քարի երկարությունն է տաս արմնկաչափ և բարձրությունը՝ հինգ արմնկաչափ:

էջ 166

181. Ս ի ն ղ ա ր ա յ ա²²⁹ — ساراج

Ադրբեջանում գտնվող մի վայր է, Բաղի մարզերում, և պատկանում էր խուռամյան Բաբեկին:

էջ 168

182. Ս ա ն Բ Ա ս ֆ ի ղ²³⁰ — سناک اسفید

Մեծ լեռ Հայաստանում, ասում են՝ ելավի և Մանադկերտի մոտերքը:

183. Ս ու կ Վ ա ռ դ ա ²³¹ — سوق وردان

Եզրիպտոսի Ֆոսթաթում* գտնվող շուկա, որը այդպես է կոչված Վարդան Ռումիի անունից: Նա ազատագրվել էր Ամրու իբն ալ-Լսի²³² կողմից և Իսպահանում ձեռք բերված գերիներից էր:

Այս ազատագիր Վարդանի մասին պատմում են Մալիք իբն Հայդ ան-Նաշրին և Ալի իբն Ռիաճը. ականատես եղավ Եզրիպտոսի դրավմանը. մի օր Ամր իբն ալ-Ասր գտնվում է Մուավիա խալիֆի մոտ Դամասկոսում. իրեն հետ էր նաև իր ազատագիր Վարդանը: Խոսակցության ընթացքում Մուավիան հարց է տալիս, «Ի՞նչ է պակասում քեզ, ով Աբու Աբգալլա, որպեսզի երջանկությունդ կատարյալ լինի»: Նա էլ պատասխանում է ականարկելով Վարդանին. «Քանի որ այսպիսի սրտակից բարեկամ ունեմ, ուրիշ որևէ բան չի պակասում ինձ»: Այս անգամ խալիֆը խոսքն ուղղելով Վարդանին հարցնում է. «Իսկ քեզ, Աբու Օսման, ի՞նչ է պակասում՝ կատարյալ երջանիկ լինելու համար»: Վարդանը պատասխանեց. «Կփափագեի երջանկություն վերագարձնել մի մարդու, որը դժբախտության մեջ է ընկած»: Մուավիան այն ժամանակ ասում է. «Այդպիսի իշխանություն միայն ինձ է պատկանում»: Վարդանը պատասխանում է. «Ճիշտ է, ով հավատացյալների հրամանատար, որ դու ինձնից ավելի ես կարող այդ բանն անել, բայց ընդունիր, որ քեզնից սուաջ ես խորհեցի այդ մասին»:

Մուհամմադ իբն Յակուբն ասել է, որ Վարդանը հունական Հայաստանից էր և Եզրիպտոսի հարկերի տեսուչ կարգվեց Մուավիայի կողմից, Ամրի մահից հետո: Վարդանը Ամրի կողմից ստացավ ընդհանուր վերակացուի պաշտոնը, և նա ոչ մի գործ չէր կատարում առանց Վարդանի հետ խորհրդակցելու և իր մոտից երբեք չէր հեռացնում նրան:

Վարդանը սպանվեց Ալեքսանդրիայում հիջրի 35 թվականին (655 թ. հուլիսի 2.—656 թ. հունիսի 29):

184. Ա ս Ս ու վ ա յ դ ա ²³³ — السواداء

Հոշակավոր քաղաք է Դիար Մուդարում, Խառանե մոտ: Նրա և Ռումի երկրի միջև տարածվում է բարեբեր ու լիառատ մի շրջան, որի բնակիչները մեծ մասամբ քրիստոնյա հայեր են:

* Հին Կահիրե:

էջ 208

185. Ս ի ա վ ա ռ ղ²³⁴ — دالاس (Սևորդիք)

Մի վայր է Ադրբեջանում:

էջ 209

186. Ս ա յ հ ա ն²³⁵ — ساجان

Սահմանային մարզերի մեծ գետ է, հոսում է Մսիսի մոտով, Անտիոքի և Ռումի երկրի միջև, անցնում է Ադանայով, որից հետո բաժանվում է մոտ վեց ճյուղերի և թափվում է Ռումի ծովը:

Մուտաննաբրին բանաստեղծություն է գրել՝ Սայֆ ադ-Դաուլային նվիրելով գովաբանական տողեր, որոնց մեջ ասում է.

«Արշավանքների այդ հերոսը իր սուրը չի հանգստացնի Մինչև ցրտերը լինեն այն աստիճան, որ Սայհանը սառչի»:

էջ 215

187. Ս ա յ ս ա բ ա ն²³⁶ — سابلان

Կոչվում է նաև Սայսավան. քաղաք Առանի կողմերում. նրա և Բայլականի միջև չորս օրվա ճանապարհ է: Այդ լուրը ինձ տվեց Բնակիչներից մի մարդ:

էջ 216

188. Ս ա յ ս ա ջ ա ն²³⁷ — ساجسان

Գտնվում է հինգերորդ գոտու մեջ. մի քաղաք է Առանից այն կողմ, որը գրավեց Հաբիր իբն Մասլաման՝ Հայաստանի արշավանքի ժամանակ: Ժողովուրդը հաշտություն խնդրեց հարկ վճարելու հանձնառությամբ՝ Օթման իբն Աֆանի օրով: Սայսաջանի և Դվինի միջև 16 փարսանգ հեռավորություն կա:

էջ 217

189. Ս ի ս ի ա²³⁸ — ساسا

Բնակիչներն անվանում են Սիս: Ներկայումս Ասորիքի սահմանադիրի մեծագույն քաղաք է: Անտիոքի և Տարսոնի միջև, Ա-

նարգաբայի մոտ, բնակավայրն է այն երկրի հայոց սուլթան Իրն
Հավոնի:

Ալ-Վակիդին գրում է, թե Սսի ժողովուրդը քաղաքից հեռա-
նալով հույների երկրների վերին կողմերը բաշվեց հիշքի 94 կամ
93 թվականին (711—713):

Մարասիդից էջ 22. 5-րդ հատոր

190. Ս ի վ ա ³³⁹ — سوا (Սվազ)

Շատ ծանոթ քաղաք է Ռումի երկրում, ինչպես գրված է Կա-
մուսում:

էջ 225

191. Շ ա բ ա ռ ա ²⁴⁰ — شاوران (Շապորան)

Քաղաք է Առանի գավառներում, որը հիմնեց Անուշիրվանը:
Ոմանք ասում են, թե Բաբ ալ Աբվաբի գավառների մեջ է: Նրա և
Շիրվան քաղաքի միջև մոտ 20 փարսախ հեռավորություն կա:

էջ 259

192. Շ ա տ ա ռ ²⁴¹ — شاتان (Շաթան)

Առանի երկրում մի բերդ է, Պարտավի և Գանձակի միջև:

էջ 282

193. Շ ա ռ վ ա ³⁴² — شروان (Շիրվան)

Քաղաք է՝ Բաբ ալ-Աբվաբի կողմերում, որը կառուցեց Անու-
շիրվանը և իր անունով կոչեց: Հետագայում լեզվական վրիպումի
արդյունքով, բառը կրճատվեց կիսով և կոչվեց Շիրվան: Այն գտնը-
վում է Բաբ ալ-Աբվաբից հարյուր փարսախ հեռավորության վրա:
Եվ գիտուններն ասում են, թե այդ քաղաքի մոտ է գտնվում Մով-
սեսի ժայռը, որի մասին ականակություն կա Ղուրանում: Ժայռը
կոչվում է Շիրվանի ժայռ, ծովը կոչվում է Ջիլանի ծով, գյուղն էլ
կոչվում է Բաջարվան, որտեղ երիտասարդ գերիներ են բերում
վաճառելու: Այս ամբողջը Արմինիայի կողմերն են՝ Դարբանդի
մոտ:

Ասում են նաև, որ Շիրվանը նահանգ է, որի մայրաքաղաքն է Շամախին, որ գտնվում է հազարների ծովի մոտ: Այնտեղից են Հադիթի գիտնականներ և ուրիշ ականավոր անձեր:

էջ 303

194. Շ ու ղ ր²⁴³ — الشجر

Ամուր բերդ է, որի դիմացը կա մի ուրիշը, որ կոչվում է Բա-
քաս: Գտնվում են երկու լեռների գագաթի վրա, որոնց միջև հրամի
նման մի հովիտ կա, որովհետև նրանք գտնվում են դեմ առ դեմ:
Այն Անտիոքի մոտ է և այսօր պատկանում է Հալեբի տիրոջը՝ Մա-
լիք ալ-Ազիզին²⁴⁴: Մալիք ազ-Ջահիրի որդուն: Աթաբեկն է Շահաբ-
բադին Տուղրիլ ար-Ռումի ալ-Խադիմը:

էջ 310

195. Շ ա կ ա — شقى

Ոմանք ասում են նաև Շաքա, որը մի վայր է Արմինիայում:

էջ 311

196. Շ ա ֆ ա²⁴⁵ — شكى (Շաբե)

Արմինիայում հայտնի նահանգ է, որտեղի կաշեղենները հրո-
շակավոր են: Գտնվում է Կուր գետի վրա, Թիֆլիսի մոտերքում:

էջ 317

197. Շ ա մ ա խ ի²⁴⁶ — شماخي

Բազմամարդ քաղաք, որ Շիրվանի երկրի մայրաքաղաքն է,
ենթակա է Աղվանքին և սահմանակից է Բաբ ալ-Աբվաբին: Նրա
տերն է Դարբանդի տիրոջ եղբայրը՝ Շիրվան շահը: Իսթախրին
մատնանշում է, թե այն նոր քաղաք է: Պարտավից մինչև Բարզանջ
տասնութ փարսախ հեռավորություն է: Շամախիից անցնում է
Կուրը: Այնտեղ մինբար* չկա: Իսկ Շամախիից մինչև Շաբիրան
փոքր քաղաքը որտեղ մինբար կա, երեք օրվա ճանապարհ է:

* Եզրկիվում աղբթի բնակ:

էջ 319

198. Շիմշատ²⁴⁷ — شمشاط

Հունական երկրում քաղաք է, Եփրատի եզերքին: Նրա արևելյան կողմում է գտնվում Բալույան, իսկ արևմտյան կողմում՝ Խարբերդը: Այս քաղաքը ներկայումս ենթակա է Խարբերդին:

Այժմ Շիմշաթը ավերակ է և սակավաթիվ բնակչություն ունի: Չպետք է այս քաղաքը շփոթել Սումայսաթի հետ, որը նույնպես Եփրատի վրա է կառուցված, արագահոս ջրեր ունի և ենթակա է Ասորիքին, մինչդեռ մյուսը Հայաստանի մասն է կազմում:

Ասում են, թե այս քաղաքը կառուցել է Նոյի թոռը՝ Շիմշաթը:

էջ 320

190. Շիմշաֆադ²⁴⁸ — شمشکازاد (Չմշկածագ)

Բերդ և քաղաք՝ Ամիդի և Մալաթիայի միջև: Ունի շրջակայք և գտնվում է Առանի բերդի մոտ:

էջ 322

200. Շամֆոն²⁴⁹ — شمو

Մի բերդ է Աղվանքում. նրա ու Գանձակի միջև հեռավորությունը մի օրվա ճանապարհ կամ տասնմեկ փարսախ կլինի:

Շամֆոնը, որը հին քաղաք է, նվաճեց Սալման իբն Ռաբիա զորավարը՝ Պարտավր զրավելուց հետո: Այս շեն ու բազմամարդ քաղաքը ավերեցին Սանավարդիաները, որոնք ըմբոստացան Եզդիդ իբն Ուսայդի Արմինիայից հեռացած օրերում: Հետո նրանց... զբաղեց Բուղան, Մուտասիմի մավլան, երբ կառավարիչ կարգվեց Արմինիայի, Շիմշաթի և Ադրբեջանի վրա հիշրի 240 թվականին (2 հունիսի 854—21 մայիս 855): Նա վերաշինեց քաղաքը և Ալ-Մուտավաթիլիա անվանեց:

էջ 324

201. Շամիրա²⁵⁰ — شمران (Շամիրամ)

Հայաստանում քաղաքի անուն:

* Ծանոթություն:

Գավառ Ադրբեջանում, որը գրավեց Մուղիրա իբն Շուբան՝ հաշտության դաշնագրով: Ասում են, թե բառը Զիսի (կամ Գիսի) ալաբացված ձևն է: Պատմում են դաբձյալ, թե այստեղից է մոգերի մարգարեն՝ Զրադաշտը: Ուրմիան այս գավառի ղլխավոր քաղաքն է:

Միսար իբն ալ Մուհալհիլն ասել է, թե այն ժամանակ, երբ նրբին ապրանքների վաճառքը հասնում էր զորձ դարձավ, մտադրեցի թանկագին մետաղների առևտրով զբաղվել և գնացի Շիղ, որը քաղաք է Մարաղայի, Զինջանի, Շահրդուրի և Դայնավարի միջև, լեռների միջում, որոնք պարունակում են ոսկու, սնդիկի, կապարի, արծաթի, դեղին գառիկի հանքեր, նաև ջուստ կոչված քարի հանքեր: Նրա ոսկին երեք տեսակ է, մեկ տեսակը կոչվում է «կումսի», որը փոշի է, որ և ջրի վրա թափվելով թրջվում է և մնում է ոսկի ավազը՝ մանր հատիկներով, որն հավաքվում է սնդիկի միջոցով: Նրա գույնը բնական կարմիր է և ծանր. կրակի ազդեցության ենթարկվելով ոչ գունատվում է և ոչ էլ կակղանում: Մյուս տեսակը կոչվում է «սահրակի»: Գտնվում է շերտերով. ծանրությունը մի հատիկից մինչև 10 մսխալ է լինում: Փորձաքարը ներկվում է՝ թեթև քսվելով: Մի ուրիշ տեսակն էլ կոչվում է «սահանդի», սպիտակ, կակուղ, ծանր և փորձաքարի վրա կարմիր հետք է թողնում. գունատվում է ծծմբաթթվով և գործածվում է դրամների պատրաստության համար: Այստեղի գառիկը ավելի ընտիր, ավելի ծանր և ավելի մաքուր է, քան խորասանի գառիկը: Իսկ իր արծաթը գնահատվում է նույն գնով, ինչ որ ածուխը՝ նրանց մոտ:

Այս քաղաքը շրջապատված է պարսպով և նրա կենտրոնում կա մի լճակ, որի տարողությունը չափել հնարավոր չէ: Երբ այս ջրի մեջ հող իջեցնենք, և ապա դուրս բերենք՝ քարի նման խտացած կգտնենք: Լճակից ելնում են յոթ վտակներ, ամեն մեկը հոսում է ոլորվելով, ապա դուրս գալիս պարսպի ներքևից:

Այստեղ է գտնվում համբավավոր ատրուշանը, որտեղ կրակ է վառվում: Այն մեծ հարգանք է վայելում արևելքից մինչև արևմուտք գտնվող մոգերից: Շենքի գմբեթավոր զագաթի վրա կա արծաթյա մի մահիկ, որը թալիսման է: Մի քանի իշխաններ փորձել են հանել այդ մահիկը, բայց չեն կարողացել:

Այդ կրակատան զարմանքներից մեկն էլ այն է, որ այնտեղ կրակը վառվում է յոթ հարյուր տարուց ավելի և ոչ մի մոխիր չի

մնացել ներքև: Այդ ժամանակից ի վեր կրակը երբեք հանգցված չի:

Այդ քաղաքը կառուցել է Հուրմուզը՝ որդի Խոսրովշիրի որդի Բահրամի կրով և քարով: Այդ կրակատան մոտ կան բարձր պալատներ, հսկա և ահավոր կառուցվածքներ: Երբ թշնամին դալիս է այս քաղաքի վրա և իր մեքենաները ամրացնում նրա պարսպի կողին, արձակված քարերն ընկնում են մեր հիշատակած լճակի մեջ, իսկ երբ մեքենան հեռացնում են պարսպից մեկ արմնկաշափ, քարն ընկնում է պարսպից դուրս:

Այս քաղաքի կառուցման մասին պատմվում է, թե պարսիկների թագավորը՝ Հուրմուզը, լուր ստացավ, թե մի օրհնյալ երեխա է ծնվել Երուսաղեմի մոտ, Բեթլեհեմ կոչված գյուղում, որին ընծա է տարվում ձեթ և խունկ: Թագավորը պաշտոն տվեց վստահելի մի անձի՝ վերցնել հարուստ գանձեր և նրա հետ ուղարկեց նաև շատ խունկ ու հրամայեց, որ գնա Երուսաղեմ և այնտեղ հարցնի նորածնի մասին: Երբ նրան գտնի, ընծաները մատուցի նրա մորը, ավետի իր որդու մեծ փառքի, համբավի և բարիքների մասին և խնդրի նրանից, որ աղոթի իրեն և իր երկրի բնակիչների համար: Մարդն արեց ինչ որ իրեն հրամայվել էր ու գնաց Մարիամի մոտ (թույլ խաղաղությունը նրա վրա լինի) և հանձնեց նրան ինչ որ իր հետ տարել էր և ծնրադրեց նորածնի առաջ: Երբ ուզեց վերադառնալ, մանկան մայրը նրան տվեց մի պարկ հող ու ասաց նրան. «Լուր տուր քո տիրոջը, որ այս հողի վրա մի շենք պետք է կառուցվի»: Մարդը վերցրեց հողը և վերադարձավ: Երբ հասավ Շիրի վայրը, որն այն ժամանակ ամայի էր, հիվանդացավ և զգալով, որ մահը մոտ է, պարկը թաղեց այնտեղ ու ինքը մեռավ: Երբ լուրը հասավ թագավորին, նա ուղարկեց մի վստահելի անձ, հրամայելով նրան գնալ այնտեղ, որտեղ պատվիրակը մեռել է և կառուցել մի կրակատուն՝ ճիշտ նույն վայրում: Մարդը հարցրեց, թե ինչպե՞ս իմանամ վայրը: Թագավորը պատասխանեց՝ դու գնա և ամեն ինչ կպարզվի քո առաջ: Երբ նա հասավ այդ վայրը, մնաց շփոթ ու անկարող շարժվելու կամ մի բան անելու: Երբ գիշերը հասավ, նա տեսավ մի մեծ լույս, որ բխում էր գերեզմանից և հասկացավ, որ այդ էր վայրը, որը ցանկանում էր իմանալ: Գնալով այն կողմը, նա գիծ գծեց լույսի շուրջը և այնտեղ գիշերեց: Երբ առավոտ եղավ, հրամայեց որ այդ գետնի վրա կառուցվի այն շենքը, որ այժմ Շիրիում գտնվող կրակատունն է: Այս տեղեկությունը հաղորդող Օբայ-դուլլահ ալ-Ֆակիր կոչված հեղինակը ասում է թե նա վերցրել է Աբու Դուլաֆ Միսար իրն ալ-Մուհալհիլ բանաստեղծից: Գրի առա

այդ պատմվածքը, վստահելով հեղինակի խոսքերի ճշմարտությանը, որը կարող է լինել նաև սուտ և խեղաթյուրված, բայց և այնպես հաղորդում եմ, ինչպես գտա: Ալլահը ավելի ճիշտն է իմանում:

Ուրիշները պատմում են, թե Շիզում կա զրադաշտական անշեջ հուրը «Աղարխաշը», մոզերի հատկացված հսկա շենքի մեջ: Երբ մի թագավոր գահակալում է, այնտեղ ուխտի է գնում հետիոտն:

Մարաղայի և շրջակայքի բնակիչները այդ վայրը կոչում են Քազնա:

էջ 396

203. Ս ու ղ ղ ու ր ի լ — صفد بيل

Քաղաք է Արմինիայի հողի վրա, Կուր գետի արևելյան ափում, Թիֆլիսի դիմաց, որը կառուցեց խոսրով Անուշիրվանը, երբ կառուցում էր նաև Բաբ ալ-Աբվաբը և այնտեղ բնակեցրեց պարսիկ ցեղին պատկանող սուղղ ժողովրդից մարզկանց և այնտեղ հիմնեց բանակատեղ:

Երբ Մուտավաթիրը Բուղային ուղարկեց Թիֆլիսի դեմ, որտեղ ապստամբել էր Իսհակ իբն Իսմայիլը, և Թիֆլիսը ամբողջությամբ այրեց, Իսհակի գլուխը բերեց Սուր Ման Ռաա (Սամարա): Սամարայից իր մեկնելուց մինչև վերադարձը տեղեց երեսուն օր:

Իսհակ իբն Իսմայիլը ամրացրել էր Սուղղուբիրը և դարձրել էր իր բերդը. այնտեղ էր ապահովել իր գանձն ու կնոջը, որը Սարիրի տիրոջ աղջիկն էր:

էջ 401

204. Ա ս - Ս ա ֆ ա ֆ ²⁵² — الصفاف

Վեճի առարկա կազմող գավառ է Մսիսի սահմանային մարզում, որի վրա արշավեց Սաֆ ադ-Դաուլա իբն Համդանը Հիջրի 339 թվականին (20 հունիս, 950—8 հունիս, 951):

էջ 405

205. Ս ա կ լ ա ֆ ²⁵³ — صقلاب (Սլավ)

Իբն ալ-Արարին ասել է, որ սակլաբները սպիտակամորթ մարդիկ են, իսկ Արու Ամրուն ասել է, որ կարմրադույն մարդիկ են:

Աբու Մանսուրն ասել է, որ սակլարները կարմրագույն մի ցեղ են շիկ մաղերով և հարեան են խաղարների երկրին՝ ռումի լեռների բարձունքներում։ Կարմրագույն մորթ ունցող մարդկանց ընդհանրապես սակլաբ ևն կոչում առ ի նմանություն սլավների հետ ունեցած իրենց գույնին։ Ասողներ կան, որ սակլաբների երկիրը բուլղարների երկրի և Կոստանդնուպոլսի միջև է գտնվում... և այլն։

Իբն ալ-Քալբին ասում է, որ այդ մասին վերջին տեղեկություն տվեց իր հայրը, ասելով, թե հույն, սլավ, հայ, ֆրանկ եղբայրներ են։ Նրանք սերած են Լանթալից... և այլն։ Մասուդին ասում է, որ սլավները բաղկացած են այլազան ցեղերից և իրենց բնակավայրն է խարբա (կամ խարբի) վայրը մինչև դեպի արևմտակողմ՝ Շալու։ Նրանց միջև պատերազմներն անվերջ են։ Նրանց թագավորների մեջ կան, որոնք քրիստոնեական կրոն են զավանում և պատկանում են Հակոբիկյան աղանդին, ուրիշները ո՛չ գիրք ունեն, ո՛չ օրենք և անհավատներ են։ Նրանց մեջ ամենից ավելի քաջարիները պատկանում են մի ցեղի, որը կոչվում է Սարրի։ Նրանք կիզում են իրենց մեռյալների մարմինը, իսկ իրենց թագավորներին կամ պետերին այրում են իրենց ջորիների հետ։ Նրանց լեզուն նման է հրեզիկների լեզվին, և խաղարների երկրում սրանք մեծ թվով են ապրում։

Սլավների թագավորների մեջ առաջինն է Դայրի** թագավորը, որն ունի բազմաթիվ շեներ։ Մուսուլման առևտրականները նրա երկրին հայթայթում են զանազան ապրանքներ։ Սլավների թագավորների երկրին կից կա ֆրանկների թագավորը, որն ունի ոսկու հանքեր, քաղաքներ, շատ բնակատեղեր ու մեծաթիվ բանակներ։ Հույն առևտրականները այնտեղի հետ հարաբերություն ունեն։ Սլավների թագավորության մոտ է գտնվում թուրքերի թագավորությունը։ Այս ցեղը սլավներից ավելի գեղադեմ և թվով ավելի շատ են, ավելի զորեղ և ավելի քաջամարտիկ։ Նախապես նրանք համաձայնվեցին, որ բոլորը լինեն մի թագավորի շուրջը, հետո համաձայնությունը խզվեց, ու ամեն թագավոր ինքնագլուխ դարձավ։

Էջ 413

206. Ս ա լ բ²⁵⁴ — صلب

Սալբ գետը Ամիդի և Մուֆարղիների միջից անցնելով թափվում է Տիգրիսի մեջ։ Ասում են, թե այն բխում է Հալուրասից, որը այն վայրն է Ռումի երկրում, որտեղ նահատակվեց Ալի Արմանին։

* اخوة ախուա ցեղակից—եղբայրակից։

* ملك الدين մալիք ադ-Դայր։

էջ 507

207. Թ ա ր ա ր ա տ ա ր ա ն²⁵⁵ — طبرستان

Կարևոր նահանգ է Արմինիայում, որի մասին հիշատակվել է «Նվաճման գրքի» մեջ: Այդ վայրը ուրիշ վայրերի հետ գրավեց Սալման իբն Ռաբիան՝ հիշրի 25 թվականին (28 հոկտեմբերի 645—16 հոկտեմբերի 646):

էջ 526

208. Թ ա ր ա ու լ ա²⁵⁶ — طرسوس

Ասողներ կան, որ այս քաղաքը իր անունը առել է նույն որդի, Սեմի որդի, Հաբեթի որդի, Ռուֆի որդի Թարսուսից: Մի ուրիշ դրույցի համաձայն Թարսուս քաղաքի հիմնադիրն է եղել Սուլայման անունով մի մարդ, որը Ռաշիդի²⁵⁷ գործակալն էր, հիշրի 190 թվականին (27 նոյ. 805—16 նոյ. 806): Ահմադ իբն Մուհամմադ ալ-Համադանին ասում է, որ այս քաղաքը Ասորիքի սահմանային գոտու մեջ է գտնվում՝ Հալեբի, Անտիոքի և հունական երկրների միջև: Ահմադ իբն ադ-Թալիբ աս Սարախսին պատմում է. «Մսիսից ճանապարհվեցինք դեպի Ադանա, այնտեղից էլ դեպի Թարսուս: Նրա և Ադանայի միջև հեռավորությունը վեց փարսախ է, իսկ Ադանայի և Թարսուսի միջև գտնվում է Բուղայի հյուրանոցը ինչպես և մի ուրիշ նոր հյուրանոց: Թարսուսը շրջապատված է զույգ պարիսպներով, ունի ընդարձակ խրամ, վեց դռներ, և քաղաքի միջով անցնում է Բարադան գետը: Այնտեղ է գտնվում Ալ-Մամունի դերեզմանը. նա արշավեց մինչև այդ վայրը և մեռավ»: Իբրև մուսուլմանական սահմանային քաղաք, լավագույն զորակայանն է այն, որտեղ հավաքված են պատերազմիկներ:

Հիշրի 354 թվականին (7 հունվարի մինչև 27 դեկտեմբեր 965) հույների նիկեփոր²⁵⁸ թաղավորը տիրեց սահմանային նահանգներին ու գրավեց Մսիսը, որտեղից անցավ ու բանակ դրեց Թարսուսի առաջ: Այդտեղ էր Սալֆ ադ-Դաուլայի կողմից մի մարդ՝ իբն Ջալաթ կոչված և նրա ազատագրյալը Ռաշիկ ան-Նասիմին, որոնք քաղաքը հանձնեցին հաշտության: Համաձայնությունը նախատեսում էր, որ քաղաքից մեկնել ուզող մուսուլմանները իրավունք պիտի ունենան արտահանելու իրենց կարողացած շափով ունեցվածք, առանց որևէ արդելքի, ինի հնչուն փող կամ կարասի: Պայ-

ման դրվեց, որ լքյալ տները պիտի մնային դրավուներին, իսկ մզկիթներն ու աղոթատեղիները քանդվեցին: Քաղաքում մնացող մարդիկ, որոնք իրենց հավատի վրա հաստատ էին, պիտի վճարեին յլխահարկ, իսկ նրանք, որոնք քրիստոնեություն ընդունեցին՝ պիտի վարձատրվեին և պիտի արժանանային հարգանքի և շնորհների: Հեղինակը ավելացնում է, որ մուսուլման բնակիչներից մի մասը քրիստոնյա դարձան և շնորհների արժանացան, իսկ փոքրաթիվ մասը, որ հաստատ մնացին կրոնի վրա, հանձն առան աուրք վճարել: Մեծ մասը հեռացավ ու ցրվեց իսլամական ղանազան երկրներում: Քաղաքին տիրանալուց հետո Նիկեփորը այրել տվեց կրոնական գրքերը, քանդել տվեց մզկիթները և գրավեց անհամար ղենքեր, որոնք ամբարված էին մթերանոցների մեջ սկսած օմայանների օրից՝ նմանը չտեսնված քանակությամբ:

Աբուլ-Կասիմ ատ-Տաննուխին²⁵⁹ պատմում է, ականատես գաղթականներից քաղելով, որ երբ Նիկեփորը գրավեց Տարսոսը, քաղաքի դրսի կողմը երկու դրոշներ կանգնեցրեց և մունետիկների միջոցով ժողովրդին հայտարարեց, թե ով փափագում է ողորմած թագավորի երկրի մեջ ապրել, վայելել արդարություն, անխտրականություն, ունեցվածքի, անձի և զավակների ապահովություն, բարի վերաբերմունք, պատվի պաշտպանություն և ուրիշ նպաստավոր պայմաններ, պետք է կանգնի այս դրոշի տակ, որպեսզի թագավորի հետ գնա հունական երկրները, իսկ ովքեր գերադասում են անարգանքը, նեղությունները, աշխատանքի և դատաստանի անարդարություն, ծանր հարկադրություն, կալվածքների և ինչքերի բռնազրավում և այս կարգի աննպաստ պայմաններ, պետք է հավաքվեն այն դրոշի տակ, որպեսզի ուղարկվեն իսլամական երկրներ: Մեծ թվով քրիստոնեացած կամ չիզիա վճարելու հանձնառու եղող մուսուլմաններ հավաքվեցին հուլյների դրոշի տակ:

Թարսուս մտնելուց հետո յուրաքանչյուր հույն մի մուսուլմանի տուն յուրացրեց և դռան առջև սպասեց, թույլ չտալով, որ տանտերը տնից դուրս գա՝ մի կոշիկից ավելի բան վերցնելով իր հետ: Երբ մուսուլմանը դուրս էր գալիս, քրիստոնյան անմիջապես ներս էր մտնում և տիրանում ամբողջ մեջը գտնված իրերին: Այն կանաչ, որոնք միանում էին իրենց ծնողներին, լքում էին իրենց մուսուլման ամուսիններին և երեխաներին նետում հայրերին: Ոմանք

* Այստեղ ակնարկվում է բուն իսլամացված և մուսուլմանի հետ ամուսնացած քրիստոնյա կանանց:

էլ մերժում էին հանձնել երեխաներին և նրանց քրիստոնեացնում էին: Մարդիկ իրենց երեխաներից հրաժեշտ էին առնում լաց ու կոծի մեջ, ողբաձայն ճիչեր արձակելով, ու այն աստիճան աղեխարշ տեսարան էր ստեղծվել, որ հույներն անգամ լաց էին լինում խղճալուց: Բեռները փոխադրելու համար միայն հույն բեռնակիրներ կային: Նրանք էլ իրենց հանձնված բեռի մեկ երրորդ մասը վերցնում էին իբրև վարձ՝ բեռները մինչև Անտիոք հասցնելու համար: Այս դեպքերի ընթացքում Սայֆ ադ-Դաուլան դեռ ողջ էր Մուֆար-դինում, և մուսուլման իշխաններից ամեն մեկը զբաղված էր իր մուսուլման հարևանի դեմ պատերազմելով: Նրանք այդ կերպով դրժեցին այն պատվիրանը, թե՛ «Թող ալլահը մեզ հեռու պահի նրանցից, որոնք դասալիք են լինում վտանգի պահին լրում են իրենց ընկերներին»:

Թարսուսը և շրջակայքը մինչև օրս էլ մնում են հույների և հայերի ձեռքում:

էջ 534

209. Թ ու ռ ա ն ղ ա²⁶⁰ — طرنجند

Վալիդին ասել է, թե մուսուլմանները գրավեցին Թուրանդան Աբդալլա իբն Աբդումալիքի՝ այնտեղ արշավելուց հետո, հիշրի 83 թվականին (702—703) և այնտեղ կառուցեցին բնակարաններ: Մալաթիայից երեք օթևան հեռու է այն, Ռումի եղկրի ուղղությամբ: Թուրանդան* այժմ ավերակ է: Օմար իբն Աբդլազիզը, խղճալով Թուրանդայի բնակիչներին, փոխադրեց նրանց Մալաթիա:

էջ 534

210. Թ ա ռ ո ն ղ²⁶¹ — طارون (Տարոն)

Վայր է Հայաստանում, որի մասին հիշատակում է Բուհարի բանաստեղծը հետևյալ խոսքերով.

«Այն բանից հետո, երբ բանականները մեկնելով Տարոնի ստորոտից

Հասան մինչև նրա բարձունքները՝

Ձի մնացել ոչ մի դժվար ճանապարհ նրանց համար»:

* Բնագրում յիսուսամբ գրված է Մալաթիան:

Էջ 541

211. Թ ա լ ա²⁶² — ط

Բերդ է Ադրբեջանում: Բառը իրականում պիտի լինի Տալա

Ճ Ժապումով պարսկերեն լինելով, որովհետև կոչտ թ (ط) չկա
պարսկերենում:

Էջ 562

212. Թ ու լ ա տ²⁶³ — طوغات

Քաղաք և բերդ Հայաստանում, էրզրումին ենթակա մարզի
մեջ:

Էջ 570

213. Ա լ-Թ ա յ ր ու ա ն ա²⁶⁴ الطيطوانة (Դատվան)

Ավան է Հայաստանում:

Էջ 633

214. Ա ր բ ա ս ու ս²⁶⁵ — عريسوس

Մսիսի մոտ, սահմանային գոտում մի քաղաք է, որտեղ արշա-
վանքներ կատարեց Սայֆ ադ-Դաուլա իբն Համդանը:

Էջ 714

215. Ա լ լ ու ս²⁶⁶ — علال

Բուխտիա քրդերին պատկանող մի բերդ է Արզնի կողմերում,
ինչպես հաղորդում է իբն ալ-Արաբին:

Էջ 741

216. Ա լ-Ա վ ա ս ի մ²⁶⁷ — العواصم

Պաշտպանողական բերդերի մի շարք է, որ շրջապատում է
Հալեբից մինչև Անտիոք տարածվող համանուն նահանգը: Նրա
աթոռանիստ քաղաքն է Անտիոքը: Այդ բերդերը կառուցված են մեծ
մասամբ լեռնոտ վայրերում, իսլամական հողերը թշնամուց պաշտ-

պանելու համար: Այդ գոտու մեջ են հաշվում Մսիսի սահմանային շրջանը, Տարսոնը և նրա շրջակա երկրամասը: Ոմանք կարծում են, թե Հալեբը չի մտնում այդ նահանգի մեջ: Ուրիշները պնդում են, թե այն մտնում է: Առաջին կարծիքին եղողները հիմնվում են այն բանի վրա, թե Հալեբը գտնվում է Կիննասրինի նահանգի մեջ, և սրանք սկզբից, Եզիդի ժամանակից արդեն միացվել էին, իսկ ավելի ուշ Ռաշիդը անջատեց Կիննասրինը իր գավառներով, ինչպես նաև անջատեց Մմբեջը, Դուբը, Ռաբանը, Կուսը, Անտիոքը, Տիգինը և սրանց միջև գտնվող բերդերը, որոնք կոչեց «Ավասիմ»^{*}. Կենտրոն նշանակելով Մմբեջը, որը հիշքի 173 թվականին (789—790) ամրացրեց, և այնտեղ գեղեցիկ շենքեր կառուցվեցին:

Էջ 759

217. Այն Տաբ²⁶⁶ — ٢٦٦ (Այնթապ)

Ամուր բերդ և գյուղախումբ՝ Հալեբի և Անտիոքի միջև: Նախապես կոչվում էր Դուբ: Այժմ Հալեբի նահանգի մասն է կազմում:

Էջ 761

218. Այն Զաբա²⁶⁹ — ٢٦٩ (Անարզաբա)

Սահմանագլխային քաղաքներից մեկն է՝ Մսիսի կողմերում: Իբն ալ-Ֆակիհն ասել է, թե այդ քաղաքը և շենքերը վերակառուցված են Աբու Սուլայման ատ-Թուրքի ներքինու ձեռքով, որ սահմանագլխի կառավարիչ էր կարգված հիշքի 195 թվականին (4 հոկտեմբեր 810—22 սեպտեմբեր 811): Հետո նրան տիրեցին հույները ու քանդեցին: Այնուհետև Սալֆ ադ-Դաուլա իբն Համդանը²⁷⁰ երեք հազար անգամ հազար դիրհեմ^{**} ծախսելով վերանորոգեց այն, բայց հույները կրկին տիրեցին Սալֆ ադ-Դաուլայի օրով, ինչպես հիշատակեցինք Տարսոնի առթիվ: Այդ քաղաքը մինչև այսօր գտնվում է նրանց ձեռքում: Այժմ բնակված է հայերով և իբն Լավոնի երկրների մասն է կազմում:

Վակիդին պատմում է, թե հիշքի 180 թվականին (16 մարտ, 796—4 մարտ 797) Հարուն ար-Ռաշիդը հրամայեց կառուցել Անարզաբա քաղաքը և ամրացնել այն: Այնտեղ հաստատեց խորասանից և ուրիշ կողմերից բերված մարդկանց: Իսկ Մուտասիմ խալիֆի

^{*} նշանակում է պաշտպանության դիմ:

^{**} 3 միլիոն:

օրով տեղի կառավարիչը այնտեղ բնակեցրեց Վասիթի և Բասրայի կողմերից փոխադրած Զուլթ²⁷¹ կոչված մի ցեղի մարդկանց, որոնք օգտակար եղան սահմանագլխի բնակիչներին:

էջ 777

219. Ա ա դ կ ա զ ու ն ա²⁷² — غَدَقُوا نَا

Սահմանագոտու վրա գտնվող մի երկրամասի ամբողջությունն է, որի մեջ է մտնում Մսիսը, Տարսոնը և ուրիշ վայրերը: Կոչվում է նաև

խաղկաղունա (خَدَقُوا نَا):

էջ 834

220. Ֆ ա ր կ ա մ Ա լ-Ֆ ի ր ա ն²⁷³ — الْفِرَّانُ كَامُ الْاَل

Ալան է Հայաստանի կողմերում:

էջ 860

221. Ա լ Ֆ ու ր ա տ²⁷⁴ — الْفَرَاتُ (Եփրատ)

Համալայի ասելով՝ նշանակությունը հենց բառի մեջ է: Ունի մի ուրիշ անուն ևս՝ Ֆալադդուդ: Գտնվում է Տիգրիսի մոտ և Պարսկաստանի հարավային կողմում, իսկ «հարավ» բառի պարսկերենն է «Ֆալադ»: Գալով Ալֆուրատ բառին, դա զուտ արաբերենով նշանակում է քաղցրահամ ջուր:

Վկայում են, թե Եփրատը բխում է Հայաստանից, անցնում է Կալիկալայի կողմերով և հասնում Կամախ, այնտեղից Մալաթիա և հետո Սամոսաթ: Նրա մեջ են թափվում շատ գետակներ, ինչպես՝ Սանջա, Քեսում, Դայսան, Բալիխ գետերը, մինչև որ գետը հասնում է Կալաաթ Էն-Նաջմ, Մամբիջի մոտ: Հետո հաջորդաբար այն ընդունում է Դավսար, Ռակկա, Ռահբաթ Մալիք իբն Թավկ, հետո՝ Անա և Հիտ, նրանցից հետո բաժանվելով բազմաթիվ ճյուղերի ոռոգում է Միջագետքի դաշտերը: Ոռոգումից ավելացած ջուրը հոսում է Տիգրիսի մեջ Վասիթի և Բասրայի միջև, ապա գետերը իրար միանալով կազմում են գրեթե մեկ փարսախ լայնք ունեցող մի հսկա գետ և թափվում Հնդկական ծովը:

Եփրատի մասին ակնարկություն կա Կուրանում: Այն մեկն է դրախտի չորս գետերից և օժտված է լավ հատկություններով: Դրախ-

տի մյուս դետերն են նեղոսը, Սայհունը* և Ջայհունը**։ Ալին ասել է, թե դրախտից երկու գետակներ են հոսում Եփրատի մեջ։ Աս-Սուդդից քաղելով, շատ մատենագիրներ պատմում են, թե Ալի իբն Արու Բալիբի օրով Եփրատը հորդեց և ցամաք նետեց մի այնպիսի խոշոր նուռ, որ կամուրջը խորտակեց։ Ալին հրամայեց մուսուլմաններին՝ բաժանել այդ նուռը, որը դրախտի պտուղ են համարում։ Չանց պիտի առնեի այս անհավատալի պատմությունն հիշատակել, եթե շատ գիտնականներ դրած չլինեին այդ մասին։

էջ 928

222. Ֆիւրուգաբադ²⁷⁵ — فِرْعَوْن (Պերոդապատ)

Ամուր բերդ է Ադրբեջանին ենթակա, Խալիսալից մեկ փարսախ հեռավորության վրա։

էջ 933

223. Ֆիլաւ²⁷⁶ — فِلَاو

Նահանգ է՝ Բաբ ալ-Աբվաբի մոտ, Խազարների մարզում։ Նրանց թագավորը կոչվում է Ֆիլանշահ և նրանք քրիստոնյա են. ունեն իրենց առանձին լեզուն ու բարբառը***։ Մասուդին ասում է, թե Ֆիլանշահը Սարիրի թագավորի մասնավոր անունն է և այդ երկիրը կոչվում է Ֆիլան։

ԶՈՐՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

էջ 13

224. Կարդուաւ²⁷⁷ — قاردا (Կադզվան)

Քաղաք և բերդ Հայաստանում Խլաթի և Կարսի միջև։

էջ 19

225. Կալիկալս²⁷⁸ — خالخال (Կարին)

Գտնվում է Մեծ Արմինիայում, Խլաթի կամ Մանազկերտի մարզերում, Չորրորդ Արմինիայում։

* Iaxartes.

** Oxus..

*** Լիսան ուսուցիչ։

Ահմադ իբն Յահյան գրում է, թե Հայաստանը պարսիկների տիրապետության տակ մնաց՝ սկսած Անուշիրվան թագավորի օրերից, մինչև Իսլամի երևալը, բայց մերթ ընդ մերթ տեղի էին ունենում անջատումներ, երևան էին գալիս ցեղապետական իշխանություններ, մինչև որ թագավորեց Արմենիակոսը, որը Հայաստանի բնակիչներից էր և ամբողջ իշխանությունը իր ձեռքի մեջ կենտրոնացրեց։ Նրա մահից հետո թագավորեց մի կիչ, որի անունն էր Կալի։ Այդ կինը մի քաղաք կառուցելով կոչեց Կալի կալա, որ նշանակում է Կալիի բարիք, և իր նկարը դրեց քաղաքի դռներից մեկի վրա։ Հետո արաբները արաբացրին այդ անունը և կոչեցին մի բանով՝ Կալիկալա։

(Քերականագետները մի շարք նկատողություններ են անում այդ բանի կազմության մասին)։

Բանաստեղծն ասել է.

«Պիտի ողջունեն արշալույսն առաջին անգամ.

Պրծվի փետուրները գորշագույն,

Կալիկալայի վերևից,

Կամ Դվինի հետևից»։

Պտղոմեոսն ասում է, թե Կալիկալա քաղաքի երկարությունն է 60, իսկ լայնությունը 38։

Կալիկալայում մի տեսակ գորգ են պատրաստում, որը քաղաքի անվան կրճատումով կոչվում է «Կալի»*։ Կալիկալայից դուրս են եկել անվանի մարդիկ իսլամական աշխարհում։ (Հեղինակը տալիս է մի շարք անուններ հ. ն.)։

Իբն ալ-Ֆակիհը գրում է։ Տեղեկացա Աբուլ-Հաջա ալ-Յամանուց, որ անվանի ճանապարհորդ է, որ Կալիկալայում քրիստոնյաներն ունեն մի եկեղեցի, որտեղ կա սուրբ գրքերն ու խաչերը պահելու համար սահմանված ընդարձակ տուն։ Ամեն տարի, Մադկադարդի գիշերը, այդ տան մի որոշ անկյունը բացվում է, և միջից անդադար, մինչև առավոտ մի սպիտակ փուշի է դուրս գալիս։ Ապա փակվում է և մնում այդպես մինչև հաջորդ տարվա նույն օրը։ Կղերականները հավաքում են այդ փուշին և բաշխում ժողովրդին։ Այդ փուշին ունի օգուտներ. այն դեղձափ է թույնի, կարիճի և օձի խայթվածների դեմ։ Եթե այդ փուշուց մի դանկ** ջրի մեջ լուծված

* Խալի

** դանկ—0,56 դր.

տան խաչթված մարդուն խմելու, նա անմիջապես կհանդստանա: Զարմանալին այն է, սակայն, որ եթե դրամով վաճառվի, այդ փոշին կորցնում է իր ազդեցությունը և անօգուտ դառնում:

էջ 26

226. Կ Ի Բ Կ Ի Կ²⁷⁹ — قماذق (Կապադոկիա)

Ընդարձակ նահանգ Ռումի երկրում, որի սահմաններն հասնում են մինչև Տարսուսի լեռները, Ադանա և Մսիս: Այնտեղ կան բերդեր, որոնց թվում ԿուաՏը, խաղրանը, Անթիզալուսը, իսկ հայտնի քաղաքներից են Իկոնիան և Մալակունիսն:

էջ 26

227. Կ Ո Ւ Բ Կ Ի Կ²⁸⁰ — قماقب

Անունն է մի գետի, որը գտնվում է Մալաթիայի մոտ և թափվում է Եփրատ գետը:

էջ 26

228. Կ Ի Բ Կ Կ²⁸¹ — قمان

Քաղաքի և նահանգի անուն է Ադրբեջանում, Թավրիզի մոտ: Գտնվում է այս վերջին քաղաքի (Թավրիզի) և Բայլականի միջև, ինչպես ինձ տեղեկացրեց բնակիչներից մեկը:

էջ 31

229. Կ Ի Բ Կ²⁸² — قماق

Պարսկերեն անուն է մի լեռնաշղթայի, որը կից է Բարալ-Արվաբի և Ալանաց երկրի և կազմում է Արմինիայի վերջին սահմանը: Իբն ալ-Ֆակիհն ասում է, թե Կովկասյան լեռներում խոսում են 72 լեզվով և մարդիկ իրար լեզվից ոչինչ չեն հասկանում առանց թարգմանի միջնորդության: Ասում են, թե այդ լեռնաշղթայի երկարությունն է 500 փարսախ և ձգվում է հույների երկրից մինչև խաղարների և ալանների սահմանը: Ասողներ ևս կան, թե այս լեռները շարունակությունն են կազմում Ջաբալ ալ-Արջի, որը Մեքրայի և Մադինայի արանքումն է, և որը երկարում է մինչև Ասորիք, անցնում Լիբանանից, ապա Հիմսից, Դամասկոսից և հասնում Անտիոքի և Սումալսաթի լեռները, որոնք Ալ-Լուքամ են կոչվում:

ապա ուղղվում դեպի Մալաթիա, Շիմշաթ, Կալիկալա, մինչև Խաղարների ծովը, որտեղ է Բաբ ալ-Աբվաբը։ Լեոնաշղթայի այս վերջին հատվածը կոչվում է Կաբկ։

էջ 32

230. Կ ա ր ա լ ա²⁸³ — كابل (Կապադակ)

Հին քաղաք է Դարբանդի մոտ, Արմինիային ենթակա զավառներից մեկում։ Այդ քաղաքը կառուցեց Կավատ թագավորը՝ Անուշիրվանի հայրը։

էջ 44

237. Կ ա ր ա ճ ի ս ա²⁸⁴ — قاراجا (Գարահիսար)

Ընդարձակ դաշտավայր է Հայեպի մարզերում, որը գրավեց Սալահադդինը։ Այս անունով կոչվում են մի քանի շքեղ քաղաքներ, մեծ մասամբ Ռումի երկրում։ Սրանցից հիշատակելի են Անտիոքից մի օրվա ճանապարհ հեռու գտնվող Կարահիսարը, Օթմանի երկրում գտնվող Կարահիսարը, նաև Կեսարիայի մոտ գտնվող Կարահիսարը։

էջ 51

232. Կ ու ռ ռ ա²⁸⁵ — قران

Ալբադղայնի գլխավոր քաղաքը՝ Ադրբեջանում, որտեղ Խուրամյան Բաբեկը հաստատվեց։

էջ 57

223. Կ ա ռ ա²⁸⁶ — قرص

Քաղաք է Հայաստանի մեջ, Թիֆլիսի մարզերում։ Այնտեղից արտահանվում է մետաքս։ Այդ մասին ինձ տեղեկացրեց բնակիչներից մի մարդ։ Այդ քաղաքի և Թիֆլիսի միջև հեռավորությունը երկու օրվա ճանապարհ է։

էջ 136

234. Կ ա ռ ա ղ ա²⁸⁷ — قطر غاش (Կթառիճ)

Սահմանադիսային ամրոց է Մսիսի մոտ։ Առաջին անգամ այն կառուցեց Հիշամ իրն Աբղիմալիքը։

235. Կ ի լ ի զ²⁸⁸ — قَلْب (Քիլիս)

Ռումի երկրում դաշտավայր է Սումայսաթի մոտ և որը պատկանում էր Սայֆ ադ-Դաուլա իբն Համդանին:

236. Կ ա լ ա ա ք ա ր-Ռ ու լ լ²⁸⁹ — قلع الروم (Հոռուկլա)

Ամուր բերդ է Եփրատի արևմտակողմում, Բիրայի մոտ, նրա ու Սամուսաթի միջև: Աթոռն է Հայոց պատրիսրքի, որը Մեսիայի փոխանորդն է նրանց մոտ և որին հայերեն լեզվով «քաթաղիքուս»^{*} են կոչում: Այդ բերդը բնկնում է մուսուլմանական հողերի մեջտեղ և այն էլ միայնակ, որ մնացել է հայերի ձեռքում, մինչդեռ շրջապատն ամբողջովին գրավված է: Դրա պատճառն այն է, նախ՝ որ քաղաքը շատ աննշան եկամուտ ունի, երկրորդ՝ որ սովորություն է եղել կրոնապետների բնակավայրը ազատ թողնել, ինչպես որ իսլամական երկրների մեջ ազատ են թողնվում տաճարներն ու եկեղեցիները: Կաթողիկոսը հնուց ի վեր ընտրվում է Դավիթ մարգարեի սերնդից և այդ բանի նշան է կազմում իր բազկի երկարութունը, այնպես որ, երբ կաթողիկոսը ոտի վրա կանգնի թևերը կախ՝ իր ձեռները կհասնեն ծնկներից ցած:

Մոտավորապես հիշրի 610 թվականին (23 մայիս 1213—1? մայիս 1214) Լավունի որդի Լավուն հայոց թագավորը, որ Ասորիքի սահմանագոտու Մսիսի, Տարսոնի և Ադանայի վրա է իշխում, ատելի էր դարձել հայերին, որովհետև, երբ նա իջևանում էր մի գյուղում կամ քաղաքում, բերել տալով մի հայ աղջկա, նրա հետ գիշերում էր անկողնում և հետո, մեկնելու պահին, աղջկանը հանձնում էր ընտանիքին: Հայերը այդ բանի համար բողոքեցին կաթողիկոսին և այդ վերջինը մարդ ուղարկեց թագավորին հասկացնելով, որ նրա վարմունքը դեմ է քրիստոնեական կրոնին և եթե նա անկեղծ հետևող է կրոնի օրենքներին, պարտավոր է հրաժարվել այդ սովորությունից: Իսկ եթե հետևող չէ քրիստոնեական կրոնին, այն ժամանակ կարող է անել ինչ որ ուզենա: Նա պատասխանեց, թե հավատարիմ է քրիստոնեական կրոնին և խոսք տվեց զործադրել պատրիարքի պատվերը: Բայց հետո Լավունի սառտիկ վերսկսեց

* Կաթողիկոս:

իր արարքը: Նոր բողոքների վրա պատրիարքը վերջին անգամ ազդարարեց, որ եթե նա կրկին գործի իր այդ արարքը, բանադրանքի պիտի ենթարկվի: Թագավորը այս անգամ էլ կարևորություն չտվեց, և վերջին բողոքի վրա՝ կաթողիկոսը նրան բանադրեց: Տեղեկանալով այդ, թագավորը զուխը բաց շարեց և զղջում չհայտնեց, բայց կրոնի պարտադրության հետևանքով իր զինվորներն ու հպատակները զոռնացան նրան սեղանակից լինելուց, մինչև իսկ կինը լքեց նրան: Նրանք ասացին, թե կրոնը պարտադրում էր իրենց՝ հեռանալ նրանից և միայն թշնամիների հարձակման կամ մի ձախորդության պարագայում պատրաստ էին հետևելու նրան, իսկ սովորական ժամանակ հեռու պիտի մնային: Լևոնը մնաց մենակ, հագիվ մի աննշան խումբ հետևորդներ էին բնկերանում իրեն, երբ ձի հեծներ: Ձանձրանալով այդ վիճակից, նա զղջում ցույց տվեց և լուր ուղարկեց կաթողիկոսին, որ գա և իր զղջումը մարդկանց ներկայությունում լսելուց հետո՝ արձակի իրեն բանադրանքից: Կաթողիկոսը խաբվեց, եկավ Լևոնի մոտ և հավաքված բազմության ներկայությունում նրան արձակեց բանադրանքի կապանքներից: Երբ հավաքությամբ վերջացավ, Լևոնը բռնեց կաթողիկոսի ձեռքից և նրա հետ բարձրացավ բերդ. այդ կաթողիկոսի վերջին երևումը եղավ: Հետո իր ազգականներից մի մարդու բերել տալով, կարծեմ իր մորեղբոր որդուն, և որը արդեն կրոնական աստիճան ուներ, ուղարկեց բերդ և կաթողիկոս արեց, և նա մինչև օրս էլ այնտեղ է: Այսպես վերջ տրվեց Դավթի գերդաստանից կաթողիկոսների հաջորդականությունը²⁸: Տեղեկանում եմ, որ այդ ընտանիքից ոչ ոք չի մնացել այդ կողմերում կաթողիկոսի պաշտոնն ստանձնելու համար: Ասում են, թեև, որ հյաթի կողմերում այդ ընտանիքին պատկանող անձեր կան, բայց ավազր ավելի ճիշտն է իմանում:

էջ 167

237. Կ ա լ ա վ գ ի ա — قلاوچا (Կլավդիա)

Բերդ է Մալաթիայի մոտ, որը այրեց, ապա վերաշինեց Հասան իրն Կահթաբան՝ հիշրի 141 թվականին Մանսուր խալիֆի օրով: Նրա մասին խոսում է Պտղոմեոսը:

էջ 178

228. Կ ա մ ի գ — قمین

Մեծ ավան՝ Թիֆլիսին ենթակա, նրանից կես օրվա ճանապարհ հեռավորությամբ:

էջ 218

239. Կ ա յ մ ու Ր — ٢٣٩

Հեռնային մի բերդ է Մուսուլի և Խլաթի միջև: Խլաթի և Մուսուլի քուրդ ավազներից շատերը այնտեղից են:

էջ 245

240. Ք ա գ ա ջ — ٢٤٠

Աղբբեջանում բերդի անուն է, և այնտեղ բնակություն էր հաստատել Խուռամյան Բարեկը: Բարե արարներեն է և նշանակում է ապաստարան:

էջ 251

241. Ք ու Ր Զ²⁹⁰ — ٢٤١

Քրիստոնյա մի ժողովուրդ է, որ անցյալում բնակվում էր Կովկասյան լեռներում և Պարսիկ երկրում: Հետո նրանք զորանալով տիրեցին Թիֆլիս քաղաքին: Ունեն իրենց սեփական նահանգը, թագավորը և լեզուն: Զորավոր, ազդեցիկ ու բազմամարդ են:

Մասուդին պատմելով Կովկասյան լեռների ժողովուրդների և երկրների մասին, ասում է, թե Կովկասյան դռներից այն կողմ կա մի թագավոր՝ Բարդինան անվամբ և նրա երկիրը ծանոթ է Քուրջ անվամբ: Նրանք մկրտվածներ են*, այդ երկրի ամեն թագավոր Բարդինան է կոչվում: Պատմիչը Քուրջերի մասին ավելի տեղեկություններ չի տալիս, մինչդեռ մյուս ժողովուրդների մասին նա ավելի երկարորեն է խոսում, դա նշանակում է, որ նրանց թիվը փոքր էր: Կացոթյունը, սակայն, դրանից հետո փոխված է, որովհետև այժմ նրանք ունեն զորավոր թագավորներ, նույնիսկ տիրացած էին երկրրների, մինչև որ նրանց այնտեղից հեռացրեց Խորեզմշահ Ջալալադդինը:

էջ 259

242. Ք ու Ր²⁹¹ — ٢٤٢ (Կուր)

Գետ է Հայաստանի և Առանի միջև, անցնում է Թիֆլիսով, հոսում է Պարտավից երկու փարսախ հեռավորությամբ, ապա միանում է Արաքս գետին և թափվում Խաղարների ծովը: Իսթախրին

* Քրիստոնյա:

վկայում է, թե Կուրը մեղմահոս և անուշ ջրով գետ է, բխում է
 հաղիրանի երկրից անցնում Աբխազների երկրով, Ալանների երկ-
 րամասով, լեռների միջով, ճեղքում է Թիֆլիս քաղաքը, ապա Խու-
 նանի բերդի առաջով հասնում է Շաքի, երկու ափերի վրա թողնելով
 Գանձակն ու Շամքորը, ապա հոսում է Պարտավի դռան մոտով,
 հասնում Բարդանջ և, Արաքսի հետ խառնվելուց հետո, թափվում է
 Թաբարիստանի ծովը: Իսկ Արաքսը Կուրից ավելի փոքր գետ է:

էջ 262

243. Ք ա ռ ֆ ա ռ²⁹² — کرف (Կառկառ)

Քաղաք է Առանում, Բայլականի մոտ, կառուցված Անուշիր-
 վանի կողմից: Իբն ալ-Աթիրն ասում է, թե Քարքարը բերդ է Մա-
 լաթիայի մոտ, այս վերջինի և Ամիդի միջև գտնվող, նրա մոտ է
 Հիսն ար-Ռանը, որը հիշատակված է Մուտանաբբի²⁹³ բանաստեղ-
 ծությունների մեջ:

Քարքար անունով բերդ կա նաև Սամոսաթի և Հիսն Զիադի
 միջև, որն այժմ ավերված է:

էջ 287

244. Ք ա ֆ ա ռ ք ա յ ա²⁹⁴ — کفری (Կաֆրի)

Քաղաք է Մսիսի դիմաց, Զայհանի ափի վրա, Լևոնի որդու
 երկրում: Երբեմն մեծ քաղաք էր, ուներ բազմաթիվ շուկաներ, ամ-
 րակառույց պարիսպ՝ շորս դռներով: Անցյալում այն ավերվել էր,
 ապա Ռաշիդը վերակառուցեց: Ոմանք ասում են, թե կառուցումն
 սկսել էր Մահդին, ապա Ռաշիդը փոփոխեց կառուցումը և ամրա-
 ցրեց խրամատով: Ավելի ուշ ալ-Մամունը ավելացրեց շենքերի և
 խաների վարձր և պարսպով պատեց, բայց չկարողացավ ավարտել
 շինությունը և մեռավ, իսկ Մուտասիմը հրամայեց ավարտել շինու-
 թյունները ի պատիվ նրան:

էջ 297

245. Ք ա լ ա ն Ռ ո լ զ²⁹⁵ — کالان رود

Նշանակում է մեծ գետ և գտնվում է Ադրբեջանում, ալ-Բադի
 մոտ, որը Բաբեկի քաղաքն էր: Աֆշինը այնտեղ սլաշարեց նրան,
 երբ գնաց նրա դեմ կռվելու:

էջ 300

246. Ք ա լ ֆ Ք ա ֆ ա ւ²⁹⁶ — كلك

Մուֆարդիների և Հայաստանի միջև մի վայր է։ Այնտեղ էր ապրում Իբն Բոկրատ պատրիկը։ Այնտեղից բխում է մի գետ, որը թափվում է Տիգրիսի մեջ։

էջ 300

247. Ք ա լ ֆ ա վ ա²⁹⁷ — كلكوى (Գեղարքունի)

Գտնվում է Առանի մարզում, և նրա ու Սալսաշանի միջև 16 փարսախ հեռավորություն կա։

էջ 304

248. Ք ա մ խ²⁹⁸ — كخم (Կամախ)

Ռումի երկրում մի քաղաք է։ Այդ կողմերի բնակիչներից մեկին հարցրի, և նա ինձ ասեց, թե դա անտարակույս Կամախն է։ Նրա և Երզնկայի միջև մեկ օրվա հեռավորություն կա։

էջ 308

249. Ք ա ն շ ա²⁹⁹ — كنجة (Գանձակ)

Մեծ քաղաք, որ Առանի երկրի մայրաքաղաքն է։ Գրադեստ մարզիկ կոչում են Ջանդա։

էջ 312

250. Ք ի ն ֆ ի վ ա³⁰⁰ — كنجور (Կանգուար)

Ամրակառույց բերդ է Ջաղիրա իբն Օմարի մոտ, որը մտնում է Ջավազանի մարզի բերդերի շարքը և պատկանում է Մուսուլի տիրոջը։

էջ 314

251. Ա լ Ք ա ն ի ս ա³⁰¹ — الكنيسة

Ասում են նաև Քանիսաթ ալ-Յահուդ*։ Կոչվում է նաև Քանիսաթ ալ-Սավդա**։ Սավդա անունն է կրում, որովհետև կառուցված

* Չրեաների եկեղեցի։

** Սև։

է սե քարերով: Անցյալում Հուններն են շինել այդ քաղաքը, և ունեցել է մի հին ամուր բերդ, որ ներկայումս քանդված է ուրիշ բերդերի հետ մեկտեղ: Ապա Ռաշիդը հրամայեց վերաշինել և նախկին վիճակը վերականգնել ու այնտեղ հաստատեց լավ վճարվող պատերազմիկներին:

էջ 332

352. Ք ի ր ա ն³⁰² — کیران

Քաղաք Ադրբեջանում Թավրիդի և Բայլականի միջև:

էջ 333

253. Ք ա յ ս ու մ³⁰³ — کيسوم

Համբավվոր ավան՝ Սամուսաթի ենթակա գավառներից մեկում: Ունի ապրանքներով լի շուկա և խանութներ: Ունի և մեծ բերդ բլրակի վրա:

էջ 343

254. Ա լ լ ա ն³⁰⁴ — اللان

Ընդարձակ երկրամաս է Արմինիայի կողմերում: Բաբ ալ-Արվաբի մոտ՝ խազարների սահմանակից:

էջ 351

255. Ա լ լ ու չ ու մ³⁰⁵ — اللچوم

Ծանոթ վայր է Զուրզանի երկրում, Թիֆլիսի կողմերում: Բալազորին ասում է, որ Հաբիբ իբն Մասլամա ալ-Ֆիհրին Օթմանի կողմից ուղարկվեց Հայաստան և հասավ Սայսաջան, որտեղ բնակիչները նրա դեմ կռվեցին, և նա պարտության մատնեց նրանց՝ վայսում* և Ղաշտուժյուն կնքեց Սայսաջանի բերդերի բնակիչների հետ՝ խարաջ տալու պայմանով: Ապա դնաց դեպի Զուրզան և երբ հասավ Զատ ալ-Լուչում**, մուսուլմանները իրենց անասունների մի մասը արձակեցին արածելու և սանձերը դիզեցին մի վայրում: Մի խումբ տեղացիներ հարձակվեցին և ստիպեցին նրանց շտապ

* վայոց Ձոր:

** Սանձերի տեղ:

Հետանալ վայրից և գրավեցին այդ սանձերը: Ասրա մուսուլմանները վերադառնալով նրանց դեմ՝ հետ խլեցին ինչ որ նրանք վերցրել էին և այդ դեպքի պատճառով վայրը կոչվեց «Սանձակալ»:

էջ 357

256. Լ ա ս ու լ ւ ³⁰⁶ — لوصوب
Առանի երկրում քաղաք է՝ Պարտավի մոտ:

էջ 264

257. Ա լ լ ու լ ա մ ³⁰⁷ — اللکام
Հռոնաշղթա է, որ երկարում է Անտիոքի և Հռոնի որդու երկլոր-
ներում, Մսիսի, Տարսոնի սահմանների վրա:

էջ 371

258. Լ ու լ ու լ ա ³⁰⁸ — لولة
Տարսոնի մոտ մի բերդ է, որը ալ-Մամունը գրավեց:

էջ 390

259. Մ ա ռ դ ի ն ³⁰⁹ — ماردين

Հայտնի բերդ է Ջադիրայի լեռան դալաթի վրա կառուցված և իշխում է Դունայսարի, Դարայի, Նիզիրիների և շրջակայքի ընդար-
ձակ տարածության վրա: Բերդից ցած տարածվում է հսկա քաղա-
քամասր, որն ունի բազմաթիվ շուկաներ, իջևաններ, վարժարաններ,
կայաններ և մենաստաններ: Տները աստիճանաբար բարձրացումով
իրար վրա են դեռնում, և նրանց ամեն մեկի դուռը բացվում է
ներքևի տան տանիքի վրա: Ունի միայն թույլ վազքով ջրի աղբյուր-
ներ, այնպես որ խմելու ջուրը նրանք հայթայթում են տների մեջ
դնվող ջրհորներից: Տարակույս չկա, որ ամբողջ աշխարհի մեջ
Մարդինի բերդից դերիվեր ամուր և անառիկ բերդ չկա:

«Նվաճումների գրքում» ասված է, թե Թուր Աբդինը Մարդինն
ու Դարան գրավեց Իյադ իբն Ղանմը՝ Ուռհայի հետ կնքված հաշ-
տության հար և նման պայմաններով:

Ասողներ կան, թե Մարդինը և Միջագետքի մյուս քաղաքները
հաջորդաբար գրավվեցին հիջրի 19 և 20 թվականի Մուհարրամ
ամսին, (640 և 641 հունվար) Օմար իբն ալ-Խաթթաբի օրով:

260. Մ ա տ ր ի ս³¹⁰ — مَترس

Փոքր քաղաք է Առանում, Պարտավից քսան փարսախ հեռավորության վրա:

261. Մ ա ր ա ղ ա³¹¹ — مَرَاغَة

Աղրբեջանի ամենահռչակավոր մեծ քաղաքն է: Ասում են, թե Մարաղայի վայրը մի ժամանակ կոչվում էր Աֆրաղ Հարուլ, որի մոտ էր բանակած Մրվան իբն Մուհամմադ իբն Մրվան իբն ալ-Հաքամը, երբ Արմինիայի և Աղրբեջանի կառավարիչ էր և վերադառնում էր Մուղանի և Ջիլանի արշավանքներից³¹²: Մրվանի և նրա հետևորդների բազմաթիվ տնասունները մարգագետնի խոտերի վրա թավալվում էին և դրա համար էլ պյուղի անունը դրվեց Գայուանքի* պյուղ, հետո պարզապես Գայուանք (Մարաղա): Գյուղը դրվեց Մրվանի պաշտպանության տակ: Մրվանը և հաջորդները լավ վերաբերմունք ցույց տվեցին, որի հետևանքով բնակչությունը բազմացավ և գյուղը հետզհետե շենացավ: Ապա Օմայաններին պատկանող ուրիշ ստացվածքների կարգին, Մարաղան էլ բռնագրավվեց ու դարձավ Ռաշիդի աղջիկների սեփականություն: Երբ Վաջնա իբն Ռավադ ալ-Աղդին դժվարացավ իր պաշտոնի մեջ, Ռուդայմա իբն խազիմը³¹³ Արմինիայի և Աղրբեջանի կառավարիչ կարգվեց, նա քաղաքի պարիսպը կառուցելով ամրացրեց այն և վերածեց մայրաքաղաքի, որտեղ մեծ բանակ բնակեցրեց: Հետո, երբ խուռամյան Բաբեկը հայտնվեց, մեծ բաղմունքամբ ժողովուրդ ապաստանվեց այնտեղ, բնակություն հաստատեց ու ամրացավ: Քաղաքի պարիսպները նորոգեցին ալ-Մամուն խալիֆի ժամանակ մի շարք գործակալներ, բնակություն հաստատվեց նաև քաղաքի արվարձաններում:

Մարաղան ունի գեղեցիկ հուշարձաններ, շենքեր, դպրոցներ, մենաստաններ:

262. Մ ա ր ա լ ա³¹⁴ — مَرَبَالَا

Խլաթի մոտերքում մի քաղաք է, որի մասին հիշատակություն կա «Նվաճումների գրքում», որտեղ գրված է, թե երբ Հաբիր իբն

* Տամարրաղ — مَرْمَرَة: Նշանակում է գետնի վրա թավալվել, գայռել (խոսքը անասունների մասին է):

Մասլաման գնաց բանակելու այնտեղ, նրա մոտ եկավ հլաթի պատրիկը՝ Իյադ իբն Ղանմի թղթով, որով ապահովություն էր տրվել նրա անձին, երկրին և գույքերին՝ հարկ տալու պայմանով։ Այդ ապահովագիրը հաստատեց Հարիր իբն Մասլաման։

էջ 486

263. Մ ա ր տ³¹⁵ — مَرْت

Մեծ գյուղ, որը Ուրմիայից մեկ օթևան հեռու է գտնվում, Թավրիզի ճանապարհի վրա։ Ունի այգեստաններ։ Բնակիչները քաջարի և ռազմիկ մարդիկ են։

էջ 488

264. Մ ա ր ջ ա լ-իս ա լ ի ջ³¹⁶ — مرجع الـ

Վայր Մսիսի սահմանային գոտում։

էջ 498

265. Մ ա ր ա շ³¹⁷ — مرجع

Սահմանային քաղաք է Ասորիքի և Ռումի երկրի միջև։ Ունի ղույզ պարիսպ և խրամ։ Գեներոնում կա պարսպապատ բարձր բերդ, որը կոչվում է «ալ-Մրվանի» և շինված է Մրվան իբն Մուհամմադի կողմից, որը ճանաչված է Մրվան ալ-Հիմար³¹⁸ անվամբ։ Քաղաքի մնացած մասը հետո է կառուցված, Ռաշիդ խալիֆի օրով։ Քաղաքն ունի ալ-Հարունիա անվամբ սրվարձան՝ Բաբ ալ Հադաթ կոչված դռան այն կողմը։ Ներբողագիր բանաստեղծը հիշատակություն է արել այս քաղաքի մասին ասելով.

Վրնջում են հայկական նժույղները Մարաշում։

Այս քաղաքի մասին մեր ժամանակներում հետևյալը լսեցի արժանահավատ մարդկանցից.

Սուլթան Կրջ Արսլան Սելջուկ³¹⁹ ար-Ռումին ուներ մի խոհարար Իբրահիմ անվամբ, որն իր ծառայության մեջ էր մանուկ հասակից և իր համակրանքն էր դրավել։ Մի օր, երբ նա սեղան էր պատրաստում ճաշի համար, գեղեցկապես հադնված ու մեջքին դուրի, Սուլթանն ասաց նրան. «Այ Իբրահիմ, դու պիտի մնաս խո-

հարար մինչև պերեզմա՞ն մտնես»։ Եւ պատասխանեց. «Ոյ Սուլթան, այդ բանը քեզնից է կախված»։ Այն ժամանակ Սուլթանը վեղիրին դառնալով ասաց. «Գնա Մարաշ և դատավոր ու վկաներ բեր այստեղ, որպեսզի պաշտոնագիր կազմվի, թե քաղաքը իբրև սեփականություն տալիս եմ սրան և իր սերնդին»։ Հրամանը գործադրվեց։ Մարաշը հանձնվեց Իբրահիմին, որը մի ժամանակ մնաց այնտեղ, հետո հիվանդանալով գնաց Հալեբ բուժվելու և այնտեղ մահացավ։ Իր զավակը հաջորդեց նրան և մինչև օրս էլ նա է իշխում։

էջ 503

266. Մ ա ր ա ն ղ³²⁰ — مرند

Ադրբեջանի նշանավոր քաղաքներից մեկն է. Թավրիզից երկու օրվա ճանապարհ հեռու։ Այժմ սկսել է ավերակ դառնալ այն օրից, երբ վրացիները թալանեցին ու գերեցին շատ բնակիչներին։

Բալազորին պատմում է, թե անցյալում մի փոքրիկ գյուղ էր Մարանդը, որը Ջալիս Աբուլ-Բուայթր և իր որդին ամրացրին։ Այդ վերջինը մի դղյակ էր կառուցել, բայց երբ ինքը ապստամբեց Մուտավաթիլ խալիֆի օրով, իրեն դեմ եկավ Բուղա առ- Սադիրը, որը նրան պարտություն մատնելուց հետո Սամարա տարավ նրան ու քանդեց Մարանդի պարիսպն ու դղյակը։

էջ 551

267. Մ ի ս ռ³²¹ — مصر

(Այս գլխի տակ, Կահիրե քաղաքի ընդարձակ նկարագրության մեջ, քաղաքի այլացեղ բնակիչների կարգին, ինչպես՝ ղպտի, հույն, արաբ, բերբեր, քուրդ, ղալլամ, հաբեշ, հիշատակում է նաև հայերին)։

էջ 557

268. Ա լ-Մ ա ս ի ս ա³²² — املسمسا (Մսիս)

Քաղաքը Ջալհան գետի ափի վրա է, Ասորիքի սահմանագոտում, Անտիոքի և Ռումի երկրի միջև, Տարսոսի մոտ և այժմ իրն Լևոնի և նրա որդու ձեռքին է գտնվում։ Շատ ժամանակ առաջ իս-

* Փոքր, կրտսեր։

լամական ամենանշանավոր քաղաքներից մեկն էր, և այնտեղ բնակվում էին առաքինի հավատացյալներ: Ունի բազմաթիվ այգեստաններ՝ Ջաջան դեռի ջրով ոռոգված: Ունի մի պարիսպ՝ հինգ դռներ: Անունն առել է իր հիմնադրի՝ Մասիսայի անունից, որը նույն որդի Սեմի որդի Յամանի որդին էր:

Ալ-Մահալլարին³²³ պատմում է, թե Մսիսը ունի առանձնահատուկ արվեստ, որ է մուշտակագործությունը, և այնտեղ պատրաստված մուշտակները արտահանվում են ամեն կողմ և հատը մինչև երեսուն դինար էր ղնահատվում:

Էջ 614

269. Մ n f u³²⁴ — مٺو (Մռկք)

Վալը՝ Հալաստանում, Էպսֆուրջանի մարզում, Կալիկալայի մոտ:

Բուհտուրին ասել է.

«Փակված է դուռը Կովկասյան լեռներով՝
Դեպի իմ բնակավայրը՝ Խլաթ և Մոքս»:

«Նվաճումների գրքում» ասված է, թե Հաբիբ իբն Մասլաման ղնաց դեպի Սինանա*, որտեղ նրան հանդիպեց Մոքսի տերը³²⁵, իսկ այդ դավառը պատկանում էր Վասպուրականին — և հարկ տալով հաշտություն կնքեց:

Էջ 633

270. Մ ա լ ա ր ի ա³²⁶ — ماطرا

Ալեքսանդրի կառուցած քաղաքներից մեկն է, իսկ մզկիթը կառուցել են մարգարեի ընկերները: Գտնվում է Ռումի երկրում և այդ շրջանի նշանավոր քաղաքներից է՝ Ասորիքին սահմանակից: Այժմ մուսուլմանների ձեռքին է գտնվում:

Խալիֆա իբն Խալաթը պատմում է, թե հիշրի 140 թվականին (757—758) Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուր Աբդուլլահար իբն Իբրահիմ ալ-Իմամ իբն Մուհամմադ իբն Ալի իբն Աբդալա իբն Աբասը վերա-

* Աբդյոք Սիփահն, م و տառերի շփոթությունը:

շինեց Մալաթիան: Սա մի տարի մնաց, կառուցեց քաղաքը և այն-
տեղ բնակեցրեց մարդկանց, ապա ամառը արշավանքի գնաց:

Մուտանարբին ասել է.

«Ով Մալաթիա, մայր որդեկորույս»*:

Հիջրի 322 թվականին (22 դեկտեմբեր, 933 մինչև 10 դեկ-
տեմբեր 934) պատահած դեպքերի կարգում Աբու Դալիբ Համ-
մամ իբն ալ-Ֆադլ իբն Մուհադդարը իր պատմության գրքի մեջ
գրում է, թե Դոմեստուկը³²⁷ այդ քաղաքը գրավեց նախքան Դամաս-
կոսը գրավելը ու պարիսպը և դղյակները քանդել տվեց: Այս դեպքի
առթիվ բաղմաթիվ բանաստեղծություններ են գրվել:

էջ 648

271. Մ ա ն ա զ ջ ի ր ³²⁸ — د ج ز (Մանազկերտ)

Ժողովուրդը կոչում է Մանազկերտ: Հռչակավոր քաղաք է
Խլաթի և Ռումի երկրի միջև և Արմինիայի մասն է կազմում: Բնակ-
չությունը բաղկացած է հայերից և հույներից: Այնտեղ է ծնվել Աբու
Նասր ալ-Մանզի ³²⁹ մեծանուն իմաստասերը, որ երկար ժամա-
նակ վեզիրության պաշտոն վարեց Դիարբաքրի իշխանների մոտ և
մեռավ հիջրի 438 թվականին (1046—1047):

էջ 682

272. Մ ո լ շ ³³⁰ — م ل ش

Փոքր քաղաք է Խլաթի մարզերում, Հայաստանի հողի վրա:

էջ 682

273. Մ ո լ շ ի — موشيل

Գյուղ՝ Ադրբեջանում:

էջ 686

274. Մ ո լ կ ա ն — مولاكان (Մուղան)

Իբն ալ-Քալբին ասել է, թե Մուկանն ու Ջիլանը Քաբարիս-
տանի բնակիչներ են, որոնք սերել են Նոյի որդի, Հաբեթի որդի Քա-

* Արշավանքների ընթացքում, այդ քաղաքից շատերն էին զոհվում և բնակ-
չությունը անընդհատ նվազում էր: Բանաստեղծը այդ մասին է ակնարկում:

մաշից: Բնակիչները այս երկիրը կոչում են Մուղան՝ պարսկերեն հնչումով, որովհետև բառի ծագումը պարսկերեն է: Հավանաբար սա հոգնակին է «մուկ» բառի, որը նշանակում է ապուշություն: Նահանգն ունի բազում գյուղեր և դաշտավայրեր: Այնտեղ են գալիս թուրքմենները իրենց հոտերն արածեցնելու համար, և բնակիչների մեծ մասը բաղկացած է նրանցից: Գտնվում է Ադրբեջանում, և այդ տեղով է անցնում դեպի Թավրիզ տանող ճանապարհը:

էջ 703

275. Մ ա յ յ ա ֆ ա ռ ի կ ի ն³³¹ — مضافار قن (Մուֆարդին)

Դիարբաքրի ամենանշանավոր քաղաքն է: Անունն ստացել է «Միա» կոչված աղջկանից, որը քաղաքի առաջին կառուցողն է եղել, և «Ֆարկին» բառից, որը պարսկերեն «Բարգինի» տարբերակն է: Նա նորոգեց խրամատը և իր անունով կոչեց քաղաքը: Ասում են, որ քաղաքի այն մասը, որ քարից է կառուցված, շինել է տվել Կավատի որդի Անուշիրվանը, իսկ այն մասը, որը թրծված աղյուսով է կառուցված շինել է տվել Աբրուեզը: Իսկ թե քաղաքը կառուցվել է հույների կողմից, այդ ենթադրությունը հետևանք է այն բանի, որ այն գտնվում է իրենց երկրի մեջ:

Անծանոթ է քաղաքի հիմնարկման սկզբնավորությունը: Հաստատ է, թե հին ժամանակները քաղաքի վայրի վրա մի մեծ գյուղ է գոյություն ունեցել, և այնտեղ եղել է մի եկեղեցի՝ Քրիստոսի սրբից մնացած, որից մի պատը մնում է մինչև այսօր:

Ասում են, թե այդ նահանգի պետը Լիուտա էր կոչվում և ամուսնացավ այդ կողմի լեռների ցեղապետի աղջկա հետ—այնտեղ որտեղ ներկա ժամանակներում ապրում են քրդերը— այդ աղջկա անունը Մարիամ էր: Նա ունեցավ երեք որդի, որոնցից երկուսը հույների Թեոդոս թագավորի մոտ ծառայության մտան, իսկ կրտսերը, որի անունը Մարովա³³² էր, պարապեց ուսմամբ և գերազանցեց ժամանակակիցներին, և երբ իր հայրը մեռավ, իրքը հաջորդեց այդ երկրի դահի վրա և բնակիչները նրան հնազանդություն հայտնեցին:

Այդ միջոցին Հռոմի կայսրը նստում էր Մեծ Հռոմում և կայսերական տիրապետության տակ էր գտնվում մինչև Դիարբաքրի նահանգը և Ջաղիրան, իսկ այդ ժամանակ պարսիկների թագավորն էր Շապուհ Լայնուսը: Սրա և հռոմայեցիների Թեոդոս թագավորի

միջև տևական և հարատև կերպով մեծ պատերազմներ էին մղվում: Թեոդոսը ամուսնայած էր Հեղինե անունով մի կնոջ հետ, որը Ուռհայի բնակիչներից էր, և նրա որդին Կոստանդինն էր, որ հիմ-
նեց Կոստանդնուպոլիս քաղաքը:

Երբ Թեոդոսը մեռավ, Հեղինեն դարձավ կայսրուհի՝ մինչև Կոստանդինի չափահաս լինելը: Երբ նա կայսր եղավ, աթոռը Մեծ Հռոմից փոխադրեց Կոստանդնուպոլիս:

Այդ միջոցին մեր հիշած Մարութա իբն Լիութան, որը կառա-
վարում էր Դիարբաքրում, հնազանդ էր պահում ժողովրդին: Նա
մեծ փափագ ուներ վանքեր, եկեղեցիներ կառուցելու և նա այդ
կերպով շատ բան կառուցեց, և հնուց մնացած շատ շինություններ
նրա գործն են: Նա միաժամանակ բազմաթիվ հոտերի տեր էր:
Պարսիկները, որոնք բնակվում էին շրջակայքում, հաճախ արշա-
վում էին և նրա հոտերը վերցնում, դրա համար նա գալով Մու-
ֆարդինի կողմը, փշալից ծառեր կտրելով՝ իր այգիների համար
ցանկապատ շինեց, որպեսզի արգելի գողությունները:

Ասում են, թե այդ ժամանակներում պարսից թագավորի աղ-
ջիկը ծանր հիվանդացավ և պարսիկ բժիշկները ոչ մի դարման
չկարողացան անել: Թագավորին խորհուրդ տվին որ դիմի Մարու-
թային, ասելով, թե՝ նա ունի մի անսխալ դարման: Նա էլ Հռոմի
թագավոր Կոստանդինին դիմեց, որպեսզի արտոնի Մարութային՝
գալու իր մոտ: Կայսրը համաձայնեց: Մարութան գնաց Մադային,
բուժեց հիվանդությունը և արքայադուստրի կյանքը փրկվեց: Շա-
պուհը շատ գոհ մնաց այդ բանից և հարցրեց Մարութային, թե ինչ
է փափագում նա փոխարենը ստանալ: Նա էլ պատասխանեց, թե
փափագում է, որ հաշտության դաշինք լինի (երկու թագավորների
միջև): Շապուհը հավանեց, և իր ու Կոստանդինի միջև խաղաղու-
թյան դաշինք կնքվեց, ու թագավորը հանձն առավ ցմահ խաղաղ
ապրել:

Երբ Մարութան պատրաստվում էր վերադառնալ, Շապուհն
առաջարկեց նրան, որ մի ուրիշ ցանկություն ևս հայտնի: Այն ժա-
մանակ Մարութան ասաց. «Քո երկրում մեծ թվով քրիստոնյաների
սպանեցիր, թույլտվություն տուր, որ հավաքեմ նահատակ քրիս-
տոնյաների և կրոնավորների աճյունները, որոնք քո հրամանով
սպանվեցին»: Թագավորը հավանեց, և նա մեծ քանակությամբ
աճյուններ հավաքեց ու փոխադրեց իր քաղաքը: Հետո գնաց Կոս-
տանդնուպոլիս Կոստանդին կայսեր իմացնելու կատարվածի և դա-
շինքի մասին: Կայսրը գոհ մնալով հարցրեց նրան, թե ինչ վարձա-

տրություն է պահանջում, նա էլ պատասխանեց, որ կայսեր վայել է նյութական օժանդակություն անել, որպեսզի այդ աճյունների ամփոփված վայրի վրա պարսպապատ մի շինություն կառուցվի՝ թշնամիների կողոպուտից զերծ պահելու համար։ Թագավորը դրեց այդ կողմի կառավարիչներին, որ ամեն կերպ անձամբ ու նյութական միջոցներով օգնեն նրան։ Թագավորի արտոնությունն ստանալույ հետո Մարութան վերադարձավ իր քաղաքը և շինեց աշտարակը, որը ծանոթ է «Թագավորի աշտարակ» անունով, և բլրի գագաթի վրա կառուցեց եկեղեցի։ Իսկ շենքի վրա էլ արձանագրեց Թագավորի անունը։

Գտնվեցին մարդիկ, որոնք ամբաստանեցին նրան Կոստանդին Թագավորի մոտ, չարախոսելով նրա շինությունների նպատակը, որպես թե ուզում է ապստամբվել կայսեր դեմ։ Այն ժամանակ թագավորը մարդ ուղարկեց՝ ասելով որ գնան և ստուգեն, թե եկեղեցին կառուցված է և իր անունը արձանագրված է վրան։ Եթե այդպես չէ, քանդեն ինչ որ կառուցված է։ Մարդը գնաց և երբ տեսավ, որ Թագավորի անունը արձանագրված կա պատի վրա, վերադարձավ և տեղեկացրեց Կոստանդինին այդ մասին։ Այդ լուրի վրա կայսրը օգնեց նրան բոլոր շինությունների մեջ, և ինչպես ասվեց՝ նա պարսպով շրջապատեց շենքը՝ Շապուհ Թագավորի կողմից նահատակված քրիստոնյա վկաների աճյունները կողոպուտից պաշտպանելու համար։ Այդ պատճառով էլ քաղաքը կոչվեց «Մադուր-սալա»*, որը արաբերենի թարգմանվելով նշանակում է Մարտիրոսների քաղաք** և այսպես էլ կոչվեց մի ժամանակ, մինչև որ Մուֆարդին անունը տրվեց նրան։

Մարութան ամրացրեց քաղաքը և իշխեց այնտեղ և մինչև 620 թվականը (1223) (քաղաքը) մնաց իր հաջորդների իշխանության տակ։

Այդ քաղաքի մոտ է գտնվում Ամիդը, բայց նա շատ ավելի դեղեցիկ է և շատ անգամ է զրավվել սրով։

Կոստանդին Թագավորը հրամայեց երեք նախարարների, որ նրանցից յուրաքանչյուրը մեկական աշտարակ կառուցի։ Նրանցից մեկը կառուցեց «Ռումի աշտարակը» և եկեղեցին, երկրորդը կառուցեց «Րավիալի աշտարակը», որը ցածր է մնացել և ծանոթ է Ալի իբն Վահբ անվամբ և մի եկեղեցի, որը բլրի ստորոտումն է, և այժմ նրա ավերակի հետքերը երևում են ատաղձագործների բաղնիսի մոտ։ Երրորդը հիմնեց «Բաբ առ-Ռաբդը», որը արվարձան-

* Բառը ասորերենն է։

** Մադինաթ ալ Շուհադա։

ների դուռն է, աշտարակը և բոլորածն եկեղեցին: Աշտարակների վրա դրվեցին կայսեր և նրա մոր՝ Հեղինեի անունները:

Քաղաքն ունի ութ դռներ, որոնցից մեկը «Արզնի դուռ» է կոչվում և ծանոթ է նաև «Բաբ ալ-հանազիր»^{*} անվամբ, իսկ արևելյան կողմը՝ «Կլունջի դուռը», որը գտնվում է «Թմբկահարների աշտարակի» և «Հայելու աշտարակի» միջև և նրանց վրա գրված է թագավորի և նրա մոր անունները, և այն կոչվում է նաև «Բաբ ալ-Միրա»^{**}, որովհետև երկու աշտարակների միջև այդ դռան վերև գտնվում էր մի մեծ հայելի և երբ արեգակը ծագում էր, նրա լույսը սփռում էր շրջապատի լեռների վրա: Այդ հայելու հետքերը, կտորներն ու երկաթյա մասը մնում են մինչև օրս էլ:

Նրանից հետո շինեցին «Բաբ ալ-Շահվան»^{***}, որը արքայական աշտարակի կողքին էր: Ավելի հյուսիս կա «Պաշտպան վկայի» աշտարակը և այնտեղ է վերջին դուռը, որը արվարձաններից դեպի քաղաք է տանում, իսկ դեպի հարավ, երկու աշտարակների միջև կա «Հրճվանքի և տխրության»^{****} դուռը, որովհետև այնտեղ քարի վրա քանդակված երկու նկարներ կան: Ուրախություն խորհրդանշող նկարը ներկայացնում է մի մարդու, որ իր ձեռներով խաղում է, իսկ տխրության խորհրդանշող նկարը մի մարդ է, որը կանգնած է և դիտի վրա ունի մի ժայռ: Այդ պատճառով Մուֆարդինում հազվադեպ է տխուր մարդ: Ներկայումս դուռը կոչվում է «Հին պալատի դուռ», որը կառուցեց Բանու Համդանը: Դառնալով դեպի հարավ, բլուրի ստորոտում կար մի դուռ ևս՝ ջրի անցքի մոտ, մեծ պարսպի հարավամասում, որը բացեց Սաֆ ադ-Դաուլան և կոչեց «Հրապարակի դուռ», որը անցք է տալիս դեպի նախապարիսպը: Իսկ Ալի իբն Վահբայի աշտարակի վրա, նրա հարավ-արևմտյան անկյունում, մի հսկայական խաչ կա փորագրված, որի համար ասում են, թե հար և նման է Երուսաղեմի Հարության տաճարի խաչին և ասում են, թե երկուսն էլ միևնույն ճարտարապետի ձեռքով են քանդակված:

Ասում են, թե քաղաքի շինությունը տևել է 18 տարի, և այդ ճիշտ է, որովհետև նման շինություն հազիվ թե այդքան ժամանակի մեջ ավարտելու հնար լինի: Ասում են նաև, թե շինությունն սկսել է Քրիստոսից հետո 300 թվականին, իսկ Ալեքսանդրի թվագրու-

* Նշանակում է հողերի դուռ:

** Հայելու դուռ:

*** Բաղձանքի դուռ:

**** Բաբ ալ Ֆարահ ու ալ զամ:

թյան 623 թվականին: Ասողներ կան, թե շինությունն սկսվեց Պետրոս և Հակոբոս առաքյալների օրով, և ասում են, թե Մարութան հիմնեց քաղաքում այն մեծ վանքը, որ Պետրոսի և Պողոսի անունով է կոչվում և որոնց մարմինները պահված են եկեղեցու մեջ և որը մինչև օրս գոյություն ունի հրեաների թաղում, նրանց տաճարի փողոցի վրա և տաճարի մոտ: Այնտեղ կա սև մարմարից մի ավազան, որի ապակյա դարակի մեջ պահված է Հեսուի Նունի արյունը և որը բուժական մեծ հատկություն ունի ամեն կարգի հիվանդությունների դեմ: Այն մեծ Ռումից բերել էր Մարութան՝ կայսրի մոտից վերադառնալիս:

Մուֆարզինը մնաց հույների ձեռքում, մինչև որ Պերողի որդի Կավատը՝ պարսից թագավորը, Դիարբաքրի և Ռաբիայի նահանգները գրավելով, բնակիչներին տեղահան արեց և բնակեցրեց իր երկրում, նրանց համար կառուցելով Աբաղկավատ անունով մի քաղաք, որը կոչվում է նաև Արաջան կամ Ալաստան:

Նրան հաջորդեց իր որդի Անուշիրվանը, հետո Հուրմուզը* և հետո Աբրուեզը: Օգտվելով Աբրուեզի անհոգատար վերաբերմունքից՝ իր երկրի նկատմամբ, հույների Հերակլ կայսրը, որը Օմար Իբն ալ-Խաթթաբի բարեկամն էր, գրավեց այդ նահանգները և միացրեց իր երկրին և տիրեց այնտեղ ութ տարի, մինչև հիշրի 18 թվականը (սկսված 12 հունվար 639):

Մուսուլմանների կողմից Ասորիքը գրավելուց հետո, երբ ժանտախտը տարածվեց ու Աբու Օբայդա իբն ալ-Ջարրահը³³³ մեռավ Օմար Խալիֆը Իյադ իբն Ղանմ զորավարին մեծ բանակով ուղարկեց դեպի Ջազիրա և որը հաջորդաբար գրավեց բոլոր վայրերը:

Մի պատմադրի մոտ հերքվում է այդ ավանդությունը և ասված է, թե Խալիդ իբն ալ-Վալիդն ու ալ-Աշթար ան-Նախալին կռիվ են մղել Մուֆարզինի շուրջը՝ մեծ բանակով նրա վրա պալով: Ոմանք ասում են, թե քաղաքը կռվով գրավվեց: Ուրիշները թե՛ հաշտությամբ հանձնվեց հիսուն հազար զինար վճարելով և պայմանով, որ ամեն չափահաս անձ տա շորս կամ երկու զինար զլխահարկ երկու կաֆիզ ցորեն, մեկ մուղա յուղ, մեկ մուղա քացախ և մեկ մուղա մեղր: Պայման դրվեց նաև, որ բնակիչները երեք օր հյուրասիրեն անցորդ մուսուլմաններին և որ բնակության համար մուսուլմաններին մասնավոր թաղամաս հասկացվի և տասանորոշ առնվի նրանց ունեցվածքից: Այդ կատարվեց Ամիդի գրավումից հետո:

* Ռաբիզդ:

էջ 717

276. Մ ի մ ա զ³³⁴ — میهمان

«Նվաճումների գրքում» ասված է, թե քաղաք է Ադրբեջանում կամ Աղվանքում: Երբ Հիշամը իր եղբորը՝ Մասլամային, կառավարիչ նշանակեց Արմինիայի վրա, բանակ ուղարկեց այդ քաղաքը:

էջ 767

277. Ն ա ի ղ ու ա ն³³⁵ — نازحان (Նախիջևան)

Ոմանք ասում են Նակջուան: Այդ բառը առաջացել է Նաշավա սկզբնական ձևի փոփոխությունից: Քաղաք է Ադրբեջանի ծայրամասում, որի մասին խոսել ենք այլ տեղում:

էջ 775

273. Ն ա ր ի զ — نرين

Փոքր քաղաք է Ադրբեջանում, Արդաբիլի մարզում:

էջ 784

279. Ն ա շ ա վ ա³³⁶ — نشوى

Քաղաք է Ադրբեջանում, ոմանք ասում են Առանում, Արմինիայի սահմանի վրա: Այդ քաղաքը ծանոթ է ամենքին Նակճավան անվամբ: Բելազորին ասել է, թե Նաշավան Բասֆուրջան նահանգի գլխավոր քաղաքն է, որը գրավեց Հաբիբ իբն Մասլամա ալ-Ֆիհրին՝ Սթման իբն Աֆանի ժամանակ և ժողովրդի հետ դաշնագիր կնքեց՝ ջիզիա վճարելու պայմանով: Հաշտությունը հաստատվեց Դվինի բնակիչների հետ կնքված պայմանագրի հիման վրա:

էջ 787

280. Ն ի ս ի ր ի ն³³⁷ — نصيبين (Մծբին)

Բարգավաճ քաղաք է Ջազիրայի երկրամասում, Մուսուլից դեպի Ասորիք տանող քարավանային ճանապարհի վրա: Ըստ բնակիչների վկայության, քաղաքը իր շրջակա գյուղերով, քառասուն հազար այգի ունի: Նրա և Սինջարի միջև ինը փարսախ հեռավորություն կա, նրա և Մուսուլի միջև վեց օրվա ճանապարհ, իսկ Դու-նայսարի միջև՝ տասը փարսախ, այսինքն՝ երկու օրվա ճանապարհ:

Շրջապատված է պարսպով, որը կառուցեցին հույները, իսկ Անուշիրվան թագավորը ամբողջացրեց այն, երբ դրավեց քաղաքը։...

Նիսիբինն ունի բազմաթիվ այգեստաններ և ջրեր։

Մի ուրիշ գրքում կարդացի, թե մարգարեն պատմել է հետևյալը. «Մի գիշեր, երբ շրջագայում էի, տեսա մի քաղաք, որը հավանեցի։ Հարցրի, ո՞վ Գաբրիել, ի՞նչ քաղաք է սա։ Նա էլ պատասխանեց. Նիսիբինն է։ Սրա վրա խնդրեցի ալլահից, որ շուտով մուսուլմանների ձեռքն անցնի այս քաղաքը և բարօրություն շնորհվի այնտեղի մեր կրոնակիցներին»։

Նիսիբինի վրա արշավեց Իյադ իբն Ղանմը։ Քաղաքը դիմադրեց և Իյադը ստիպվեց կռվել, մինչև որ գրավեց այն և Ուռհայի դաշնագրի հիման վրա խաղաղություն կնքեց։...

Սալֆը ասում է, թե Սաադ իբն Աբի Վակասը 17 թվականին Քուֆայից ուղարկեց Իյադ իբն Ղանմին՝ Միջագետքը գրավելու համար։ Ուրիշ պատմիչներ ասում են, թե Ասորիքից Աբու Օբայդան ուղարկեց Աբդալլահ իբն Աբդալլահ իբն Օթմանին, որը Տիգրիսի ուղղությամբ առաջանալով և Մուսուլ հասնելով՝ անցավ գետից Բալաթ կոչված քաղաքի առջև և հասավ մինչև Նիսիբին, որտեղ բնակչությունը հաշտություն առաջարկեց։ Այդ մասին զորավարը գրեց Իյադին, որի կողմից տրված հավանության վրա Աբդալլահ հաշտություն ստորագրեց։...

Նիսիբին անունով մի գյուղ կա նաև Հալեբի մոտ։ Մի ուրիշ մեծ քաղաք կա նաև Եփրատի ափի վրա, որը կոչվում է Հունական Նիսիբին, Ամիդից չորս կամ երեք օրվա հեռավորության վրա, նույնքան և Խառանից, որտեղ դեպի Ռումի երկիրը ճամփորդող ուղևորը անցնում է այս քաղաքով։

էջ 802

281. Ն կ ա ն³³⁸ — نَقَان

Հեռան անուն է Հայաստանում։

էջ 803

282. Ն ա կ չ ու ա ն³³⁹ — نَقِحوَان

Բառը կազմված է նաշավայից և չի կարող աղբերեն* լինել։ Ուզեցի տեղեկանալ թե արդյոք Աղբեջանումն է գտնվում այն։ Քաղաքը Առանի մարզումն է և բուն իսկ Նախիջևանն է։

* Ատրպատականի լեզու։

էջ 834

283. Ն ա հ ր ա լ-Ա գ ր ա կ³⁴⁰ — نهر الازرق

Գետ է սահմանային գոտում, Բեհսենիի և Հիսն Մանսուրի միջև, Ռումի երկրի կողմերում:

էջ 834

284. Ն ա հ ր ա լ-Ա ս վ ա դ³⁴¹ — نهر الاسود

Նախորդին մերձավոր մի գետ է՝ Մսիսի և Տարսոնի կողմերում:

էջ 838

285. Ն ա հ ր ա լ-Հ ու ռ ի թ³⁴² — نهر حوريت

Գետ, որը ծագում է Հադաթի լճից, Մարաշի մոտ, և հոսում է մինչև որ թափվում է Զայհան գետի մեջ:

էջ 843

286. Ն ա հ ր ա լ-Ք ի լ ա թ — نهر الكلاب

Առաջին գետը, որը թափվում է Տիգրիսի մեջ: Բխում է Շիմ-շաթի վերևից, հունական երկրում:

էջ 856

287. Ն ի ռ ու ի ճ³⁴³ — نهر دوس

Զավազանի մարզում գտնվող մի բերդ է, որ պատկանում է Մուսուլի տիրոջը:

էջ 895

288. Վ ա ճ³⁴⁴ — وان

Բերդ է Խլաթի և Թիֆլիսի միջև, Կալիկալայի դավառում: Այնտեղ պատրաստում են գորգեր:

էջ 906

289. Վ ա ջ ր ա — وجرى

Գավառական մի շրջան Արմինիայի մոտ, որտեղ ցուրտը սաստիկ է լինում:

էջ 918

290. Վ ա ր ա վ ի — وراوی

Փոքր, բարիքներով լի, ջրառատ քաղաք է Ադրբեջանի լեռներում, Արդաբիլի և Թավրիզի միջև։ Այդ քաղաքը պատկանում է Իրն Բիշքինին, որը այդ կողմերում մի էմիր է։ Այնտեղ ես եղել եմ։

Այնտեղ Ռաթլը իրաքյան տասնվեց ռաթլի է հավասար, այսինքն՝ 1080 դիրհեմ։ Նրա և Ահրի միջև մեկ իջևան հեռավորություն կա։

էջ 919

291. Վ ա ր դ ա ն ի ³⁴⁵ — ورنجیس

Բերդ Սումայսաթի երկրում, ոմանք էլ ասում են՝ Խառանի շրջակայքում։ Այդտեղ եղան Սայֆ ադ-Դաուլա Իրն Համդանի կռիվները։

էջ 919

292. Վ ա ր դ ա ն ³⁴⁶ — ورنج

Քաղաք՝ Ադրբեջանի սահմանաձայրում։ Նրա և Արաքսի միջև երկու փարսախ հեռավորություն կա, իսկ Վարդանի և Բայլականի միջև յոթ փարսախ հեռավորություն։

էջ 945

293. Ա լ - Հ ա ր ու ն ի ³⁴⁷ — الهار و نية

Փոքր քաղաք է Մարաշի մոտ, Ասորիքի սահմանագոտում, Զաբալ ալ-Լուքքամի մեջ։ Հիմնել է Հարուն ար-Ռաշիդը։ Ունի զույգ տարիսպ և երկաթյա դռներ։ Հույները ալերեցին այն, և Սայֆ ադ-Դաուլան ուղարկեց Ղուլամ Ղարկալիային, որը վերաշինեց քաղաքը։ Ներկայումս Բանու Լալոն հայի երկրի մասն է կազմում։

Ահմադ Իրն Յահյան ասել է, թե հիշրի 183 թվականին (799—800) Ռաշիդը հրամայեց կառուցել Հարունիան՝ սահմանագոտու վրա և այնտեղ բնակեցրեց զինվորներ ու կամավոր գաղթականներ, իսկ քաղաքը կոչվեց խալիֆի անունով։ Շինությունն սկսվեց նրա հոր՝ ալ-Մահդի խալիֆի օրով և ավարտվեց իր որդու օրով։ Թշնամին գրավեց այն հիշրի 308 թվականի Շալալ ամսի վերջին

շաբթում (6—13 մարտ 921), և հազար հինգ հարյուր հոգի մուսուլման բնակիչներ զերի տարվեցին, զրանց մեջ՝ կանայք և երեխաներ:

էջ 979

294. Հ ա լ ը ու ռ ս — هالورس

Վայր՝ Ամիդից երկուսուկես օրվա հեռավորության վրա, որտեղից բխում է Տիգրիսը: Այնտեղ էր, որ նահատակվեց Ալի Արմանին:

էջ 993

295. Հ ի ն գ ի p³⁴⁸ — هنر بط

Գտնվում է Իրումի սահմանային գավառների մեջ:

էջ 1017

296. Յ ա ռ ն ի — یرزی

Գետ, որ բխում է Հալաստանի ներքին կողմից և թափվում է Տիգրիսի մեջ Ջազիրայի լեռներում:

էջ 1044

297. Յ ու ն ն³⁴⁹ — یروان

Վայր՝ Պարտավից յոթ փարսախ հեռավորության վրա: Այնտեղից մինչև Բայլական յոթ փարսախ հեռավորություն է: